

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра педагогічної та вікової психології

На правах рукопису

БОРОТЮК МАРІЯ ГЕННАДІЇВНА

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Спеціальність: 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

КУЛЬЧИЦЬКА АННА ВАЛЕРІЇВНА,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри
педагогічної та вікової психології

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри _____
від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри
(_____) _____
(підпис) ПІБ

ЛУЦЬК-2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
1.1.	Розуміння поняття девіантної поведінки українськими та зарубіжними вченими	7
1.2.	Психологічні особливості розвитку особистості підліткового віку	14
1.3	Фактори та чинники розвитку девіантної поведінки підлітків	23
1.4	Особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці	27
РОЗДІЛ 2	ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1.	Опис вибірки та методик дослідження.....	35
2.2.	Аналіз та інтерпретація даних	41
2.3.	Математично-статистична обробка результатів дослідження.....	48
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57
ДОДАТКИ	64

ВСТУП

Актуальність теми. Підлітковий вік є одним із найважливіших та найскладніших етапів розвитку особистості. У цей період відбуваються значні фізіологічні, психологічні та соціальні зміни, що сприяють формуванню ідентичності та самосвідомості індивіда. Однак саме в цей час можуть виникати різні форми девіантної поведінки, які несуть ризики як для самої особистості, так і для суспільства в цілому.

Девіантна поведінка у підлітків охоплює широкий спектр явищ: від порушень дисципліни в школі та агресивних дій до вживання наркотичних речовин та скоєння правопорушень. Такі форми поведінки викликають значне занепокоєння у батьків, педагогів, психологів та всього суспільства, адже вони можуть призвести до серйозних наслідків як зараз так і в подальшому житті особистості.

Актуальність дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки у підлітків обумовлена зростаючою кількістю випадків асоціальної поведінки серед молоді, що включає агресію, делінквентність, адиктивну поведінку та інші форми порушень соціальних норм. За даними різних досліджень, значна частина підлітків виявляє схильність до різних видів девіантної поведінки, що стає серйозною проблемою для батьків, педагогів, психологів та суспільства в цілому. Розуміння факторів та чинників, які сприяють виникненню девіантної поведінки, дозволяє створювати цілеспрямовані програми психологічної підтримки та втручання, спрямовані на гармонійний розвиток підлітків та їх інтеграцію в суспільство.

Методологічною основою дослідження є комплексний підхід, що включає аналіз наукової літератури, емпіричні дослідження, використання методів психологічного тестування та спостереження. Практичне значення роботи полягає у можливості застосування отриманих результатів для підвищення ефективності роботи психологів, педагогів та соціальних працівників у процесі взаємодії з підлітками.

Дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки у підлітковому віці є важливим кроком до створення умов для гармонійного розвитку молодого покоління та зміцнення соціальної стабільності.

Об'єкт: девіантна поведінка підлітків.

Предмет: психологічні особливості девіантної поведінки особистості у підлітковому віці

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків, виявлення факторів, що сприяють її формуванню, а також розробка рекомендацій для профілактики та корекції таких проявів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати психологічні теорії та підходи до вивчення девіантної поведінки.
2. Розглянути психологічні особливості особистості підлітка.
3. Визначити особливості прояву девіантної поведінки у підлітків.
4. Виявити фактори та чинники, що впливають на формування девіантної поведінки.
5. Провести емпіричне дослідження з метою виявлення психологічних особливостей підлітків з девіантною поведінкою.
6. Розробити рекомендації для профілактики та корекції девіантної поведінки у підлітковому віці для батьків та вчителів.

Теоретико-методологічна основа дослідження: тлумачення, розуміння та розвиток поняття «девіантна поведінка» (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, І. Гофман, Ч. Ламброзо, З. Фрейд, Дж. Уотсон, Ф. Скіннер, А. Бандура, Дж. Роттер, А. Бек, А. Міллер, Е. Сатерленд, Г. Беккер, В. Франкл, А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Р. Кеттел, І. Ковальова, Я. Посохова, В.М. Іванов, , М.О. Малькова, В. Шелдон, D. Downes, P. Rock та ін.); психологічні особливості та новоутворення осіб підліткового віку (Ж.-Ж. Руссо, Г. С. Холл, Е. Спренглер, Р. Д. Бернс, М. Й. Боришевський, Л. В. Долинська, О. Г. Костюк, З. С. Карпенко, Ерік Еріксон, О. О. Кочемировська, А. А. Гришко та ін.); фактори та

чинники розвитку девіантної поведінки осіб підліткового віку (Н. Ю. Максимова, Ж. Кетле, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Л. Леві-Брюль, І. Козубовська, Г. Товканець, Л. М. Вольнова і тд.); прояв девіантної поведінки у підлітків (Л. Вейланде, Д. Робінсон, Л. Бондаренко, В. Василевський, С. Р. Кулаков, С. Риженко, В. М. Сінайко, А. М. Кожина, І. В. Романова, Л. М. Гайчук та ін.).

Методи дослідження: теоретичні методи: аналіз, синтез, систематизація теоретичних даних; організаційні методи: метод порівняння; емпіричні методи: стандартизовані методики, тестування; методи математичної статистики.

Методики дослідження: Діагностика показників та форм агресії Басса-Дарки, Діагностика самооцінки (Морено), Визначення рівня тривожності (методика Тейлора), Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків (В. Д. Менделевич).

Емпірична база дослідження: особи підліткового віку від 12 до 17 років одного з ліцеїв Рівненської області, загальна досліджуваних становить 94. (50 хлопців та 44 дівчини).

Апробація результатів та публікацій. На засіданнях кафедри педагогічної та вікової психології було обговорено основні результати проведеної дослідницької роботи, які в подальшому були схвалені на наступних наукових конференціях та семінарах:

1. Науково-практичний семінар з міжнародною участю «Феноменологія деривації: психолого-педагогічний і теоретико-прикладний дискурс. Ремедіум 14». (2-4 квітня 2024 року, м. Луцьк).

2. XI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Особистість і суспільство: методологія і практика сучасної психології». (13 травня 2024 року, м. Луцьк).

Результати дослідницької роботи були втілені та описані в таких публікаціях:

1. Боротюк М., Кульчицька А. Особливості прояву деструктивної поведінки у школярів різного віку. Психогенеза особистості: норма і девіація: збірник наукових статей і тез. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024 С. 11-16

2. Боротюк М., Кульчицька А. Психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (13-17 трав. 2024 р.) = Abstract XI International Scientific & Practical Internet Conference (May 13-17, 2024) Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024. 116 с.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Розуміння поняття девіантної поведінки українськими та зарубіжними вченими

Девіація як соціальний феномен привернула увагу різних наукових дисциплін, таких як психологія, педагогіка, медицина, соціологія, філософія, юриспруденція та інші. Кожна з цих галузей по-своєму аналізує і оцінює це явище. Стан розвитку дослідження девіантної поведінки відображено в численних наукових працях як український, так і зарубіжних авторів.

Девіантна поведінка є складною формою соціальної діяльності, обумовленою низкою взаємопов'язаних факторів. Термін «девіантна поведінка» використовується в двох основних значеннях: як «дія людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично склалася в суспільстві нормам» і як «соціальне явище, що проявляється у відносно масових і стійких формах діяльності, які суперечать офіційно встановленим нормам або нормам, що склалася у суспільстві». [37 с. 123–124]

У сучасній соціологічній та психологічній науковій літературі поняття «девіантна поведінка» визначається як відхилення від моральних і правових норм. Термін часто використовується для позначення негативної оцінки поведінки, схильної до моральних відхилень або соціальних патологій. [11] Також цей термін може вказувати на окремі вчинки або їх систему, які відрізняються від загальноприйнятих соціальних норм. Девіантна поведінка може бути як негативною (наприклад, вживання тютюну, алкоголю чи наркотиків, аморальна поведінка), так і позитивною (наприклад, обдарованість чи активне дотримання здорового способу життя) [2]. Вона також може бути визначена як поведінка, що не відповідає інституціоналізованим очікуванням, які прийняті в межах соціальної системи. Це можуть бути дії або вчинки, що суперечать соціальним нормам чи визнаним стандартам поведінки [32], або такі, що порушують правові чи моральні норми, прийняті в суспільстві.

Термін «девіантність» почався формуватись в кінці XIX століття і до половини XX століття. Еміль Дюркгейм, французький соціолог, у своїх роботах «Про розподіл суспільної праці» (1893) та «Самогубство» (1897), розглядав «аномію» як стан ціннісного безладу, що виникає в перехідних та кризових суспільствах. Він зазначав, що аномія призводить до спотворення моральних орієнтацій і може спричинити девіантну поведінку, зокрема злочинність та самогубства. Е. Дюркгейм не використовував термін «девіантність», але вказував на важливість розрізнення поведінки, яка може вважатися нормальною або патологічною залежно від соціуму. [4]

Один із перших, хто ввів терміни «девіація» та «девіантна поведінка», був американський соціолог Роберт Кінг Мертон. Він розширив ідею аномії, визначивши девіантну поведінку як дії особи, що прагне до соціальних цілей, але не використовує дозволені методи. За Мертоном, слід виокремити наступні типи девіантної поведінки: «інновація», «ритуалізм», «ретритизм» і «заколот». Він вважав, що лише конформна поведінка є нормативною, тоді як девіантна поведінка може бути морально засуджуваною або неправовою. [62]

Ірвінг Гоффман, у свою чергу, розвивав погляди Мертона, наголошуючи, що кожна людина в певних умовах може виявляти девіантні риси, оскільки повністю відповідати соціальним нормам неможливо. [58]

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) означає поведінку, яка відрізняється від загальноприйнятих норм [27]. Це поняття є досить багатозначним, що призводить до термінологічної невизначеності. Окрім терміна «девіантна поведінка», дослідники часто використовують синоніми, такі як «делінквентна поведінка», «аномальна поведінка», «адиктивна поведінка», «дезадаптивна поведінка», «асоціальна поведінка», «неадекватна поведінка», «деструктивна поведінка», «акцентуйована поведінка», «агресивна поведінка», «конфліктна поведінка» та інші. [36]

D. Downes і P. Rock вказують, що вивчення девіантності активно розвивається лише в останні десятиліття, і результати досліджень часто виявляються суперечливими та дискусійними. На їхню думку, лише в 90-х

роках ХХ століття це поле науки почало набувати рис «нормальної науки».
[71]

Італійський лікар Ч. Ламброзо, вказав на зв'язок між кримінальною поведінкою та певними фізичними характеристиками людини. За його теорією, індивіди з особливими рисами обличчя, притаманними більш раннім етапам розвитку людської свідомості, частіше виявляють схильність до злочинних вчинків. Ламброзо вважав, що фізичні ознаки людини можуть бути індикаторами її схильності до девіацій. [22]

Подібну концепцію підтримував і американський психолог Вільям Шелдон, який наголошував на важливості дослідження тілесної будови людини для прогнозування її поведінки. [12] Він порівнював людей з певними типами тілесної конституції з собаками різних порід, які мають схильність до певної поведінки. Шелдон виділяв три основні типи статури:

- Ендоморф — характеризується округлою статурою і схильністю до товариськості та доброзичливості.

- Мезоморф — володіє сильною та стрункою статурою, схильний до активної життєвої позиції, не дуже чутливий до болю.

- Ектоморф — відрізняється тонкою і слабкою статурою, схильний до самоаналізу та має підвищену чутливість і нервозність.

Шелдон на основі дослідження поведінки двохсот хлопців зробив висновок, що мезоморфи найбільше схильні до девіацій, хоча це не обов'язково веде до злочинної діяльності. [34]

З часом біологічні підходи поступилися місцем психологічним теоріям. Одним із основних представників психологічного підходу став австрійський психіатр Зигмунд Фрейд, засновник психоаналітичної теорії. Фрейд намагався виявити зв'язок між девіантною поведінкою та психологічними проблемами, зокрема, конфліктами, що виникають в особистості, а також психологічними травмами, пережитими в дитинстві. З його точки зору, девіантна поведінка виникає внаслідок конфлікту між Его та Ід або між Супер-Его та Ід. Наприклад, злочинні вчинки можуть бути результатом того, що Супер-Его (внутрішній

моральний контроль) не може контролювати деструктивні імпульси Ід (підсвідомості). [22, 69]

Біхевіоризм фокусується на вивченні поведінки людини та тварин, де основними детермінантами є зовнішні стимули та впливи середовища. Ключові поняття включають поведінку, стимул, реакцію, підкріплення та навчання. За Дж. Уотсоном і Скіннером, поведінка є реакцією на зовнішні подразники, і її формування відбувається через повторне впливання стимулів — це й є процес навчання. Девіантна поведінка виникає через негативні стимули та неправильне навчання, підтримується через підкріплення: позитивне заохочує поведінку, а негативне — пригнічує. [17]

Окрім біхевіоризму, важливими є соціально-когнітивна теорія А. Бандури та теорії соціального навчання Дж. Роттера і когнітивна теорія А. Бека, які також досліджують девіантну поведінку. А. Бандура вказує, що, окрім впливу середовища, значну роль у формуванні поведінки відіграють особистісні фактори, такі як віра, очікування, мислення та самооцінка. Формування поведінки за Бандурою відбувається через спостереження за моделями поведінки в оточенні. Людина, спостерігаючи наслідки певної поведінки, може почати її відтворювати. Наприклад, діти можуть засвоїти агресивну чи злочинну поведінку, якщо вона є привабливою чи має позитивні наслідки. [59]

Згідно з соціологічним підходом, девіантна поведінка виникає через вплив соціальних і культурних факторів. У рамках цього підходу виділяються кілька теорій:

1. Теорія аномії Е. Дюркгейма. Дюркгейм зосереджувався на причинах порядку та хаосу в суспільстві, підкреслюючи важливість понять «норма» та «патологія». Він вважав, що будь-які дії, які порушують функціонування суспільства та ведуть до його деградації, є патологічними. Він також ввів поняття «соціальної аномії» — стану, коли відсутня чітка моральна регуляція поведінки в суспільстві, що характерно для кризових періодів розвитку. [57]

2. Теорія аномії Роберта Мертона. Мертон стверджував, що девіація виникає, коли існує розрив між соціально схваленими цілями та засобами їх

досягнення. Наприклад, мета досягнення матеріального успіху може бути соціально схвалена, але якщо людина не має доступу до традиційних засобів досягнення цієї мети (освіти, кар'єри), вона може звертатися до незаконних шляхів, таких як злочинність. [26]

3. Культурологічні теорії. Американські психологи А. Міллер та Е. Сатерленд вважали, що девіантна поведінка виникає через конфлікт між нормами певної субкультури і домінуючою культурою суспільства. Ідеї щодо девіації в контексті антагонізму між цінностями різних соціальних груп набули популярності, зокрема, в умовах капіталістичного суспільства. [46]

4. Теорія стигматизації Г. Беккера. Ця теорія акцентує увагу на тому, як деякі соціальні чи національні групи або окремі особистості піддаються маркуванню як «девіанти» (наприклад, через ярлики на кшталт «злочинець» чи «алкоголік»). Цей процес маркування може привести до того, що людина починає діяти згідно з накладеним на неї ярликом. Розрізняють «первинну» девіантну поведінку, яка дозволяє навісити ярлик, та «вторинну», яка є реакцією на ярлик. [52]

В межах екзистенційної та гуманістичної психології девіантну поведінку розглядають як результат втрати життєвого сенсу, що може стати причиною емоційних розладів (В. Франкл). Коли індивід не знаходить значення свого існування, це породжує відчуття внутрішньої порожнечі, яке може провокувати розвиток депресивних станів, агресивної поведінки або навіть схильності до суїцидальних дій. [35]

А. Маслоу вважав, що блокування процесу саморозвитку і фрустрація духовних потреб спричиняють девіантну поведінку. Якщо особистість не реалізує свій потенціал, вона стає апатичною, агресивною та схильною до неврозів. [68]

К. Роджерс наголошував на важливості розвитку Я-концепції. Девіантна поведінка виникає через неприязнь до себе і внутрішню дисгармонію, що перешкоджає людині зрозуміти свої почуття та взаємодіяти з іншими. [64]

Диспозиційний підхід (Г. Олпорт, Р. Кеттел) пояснює девіацію як наслідок особистісних рис, які визначають поведінку. Наприклад, агресивна людина створює ситуації для прояву своєї агресії, шукаючи конфлікти. [68]

У сучасній «Енциклопедії кримінології та девіантної поведінки» (2001) запропоновано три ключові підходи до трактування девіантності. Перший розглядає її як дії, що суперечать встановленим соціальним нормам (R. Akers, M. Clinard, R. Meier, A. Liska, A. Thio). Другий підхід визначає девіантність як «реактивну конструкцію», тобто відповідь на зовнішні обставини (D. Black, N. Wesker, K. Erickson, E. Goode). Третій трактує девіантність крізь призму порушення основних прав людини (N. Schwendinger, J. Schwendinger). [70]

І. Ковальова та Я. Посохова визначають девіантну поведінку як сукупність вчинків індивіда, які виходять за межі загальноприйнятих уявлень про нормальну поведінку в конкретній сфері суспільних відносин і мають деструктивний характер. Вони вважають, що девіантна поведінка є результатом змін у мотиваційній ієрархії, коли з часом один з мотивів починає домінувати, набуваючи для особистості вирішального значення. [37, с. 152]

Девіантна поведінка — стабільна модель поведінки, що відхиляється від основних соціальних норм, завдаючи реальної шкоди як суспільству, так і самій людині, та супроводжується її соціально-психологічною дезадаптацією. Соціальні норми здійснюють регулюючий вплив, встановлюючи межі, форми і способи поведінки, а також визначаючи відносини щодо досягнення цілей.

У сучасній науковій літературі існують різні інтерпретації поняття «девіантна поведінка». Зокрема, В. М. Іванов розглядає відхилення в моральному розвитку як початкову фазу формування асоціальної особистості. [31]

Девіантну поведінку зазвичай поділяють на широке та вузьке розуміння. У широкому сенсі це будь-яка поведінка людини, що відхиляється від соціальної норми. У вузькому сенсі девіантна поведінка охоплює такі відхилення, які не призводять до кримінального покарання, тобто не є кримінальними правопорушеннями. Також виокремлюють первинну і вторинну девіацію.

Первинна девіація вважається ненормативною поведінкою, яка може бути зумовлена різними факторами, такими як бажання «бунту» індивіда або спроби самореалізації, які не знаходять виходу в рамках соціальних норм. Вторинна девіація - процес, коли людина, свідомо чи підсвідомо, приймає соціальне ярликування, що було накладене суспільством на її поведінку.

За В. В. Афанасьєвою, девіантна поведінка — це дії, які «не відповідають правовим, моральним, етичним та іншим нормативним вимогам суспільства, в якому існує особистість». Така поведінка зазвичай завдає моральної чи фізичної шкоди людині, її оточенню або навколишньому середовищу. Афанасьєва зазначає, що суть девіантної поведінки як соціально-психологічної проблеми полягає у відхиленні особистості від норм, що порушує її взаємодію з суспільством. [67]

Девіантна поведінка, за С. Г. Немченко, характеризує особистість, яка не засвоїла моральні норми суспільства і сформувала ідентичність на межі кількох субкультур, що спричиняє появу нових якостей під впливом різних соціальних факторів. Автор підкреслює, що така поведінка часто проявляється інфантильністю, труднощами у міжособистісних стосунках, неспроможністю адекватно реагувати та контролювати себе. [56]

Н. П. Онищенко підкреслює, що девіантна поведінка підлітків виникає, коли їх розвиток не охоплює духовний аспект, і обмежується лише практичною взаємодією з оточенням. У таких ситуаціях девіація є реакцією на неможливість сприйняття соціальних цінностей, які суперечать особистим моральним і правовим переконанням підлітка. [60]

Девіантного підлітка, М. О. Малькова, описує як такого, якому властива стереотипна поведінка, що є відмінною від загальноприйнятих норм. Така поведінка може завдати шкоди самому підлітку та проявлятися через антисоціальні, асоціальні, протиправні, делінквентні чи адиктивні риси. [50]

Л.В.-В. Вейланде вважає, що девіантна поведінка підлітка є своєрідною відповіддю на умови соціального середовища, в якому він знаходиться. Це своєрідний спосіб «взаємодії» з суспільством, коли інші, більш прийнятні

методи комунікації стають недоступними. Таке відхилення часто є результатом тривалої психічної або соціальної адаптаційної кризи, що веде до стійких моделей поведінки і ускладнює подальшу інтеграцію підлітка в соціум. [25]

У педагогічних дослідженнях девіантну поведінку розглядають як відхилення від соціальних і моральних норм та цінностей, прийнятих у конкретному суспільстві, соціальному середовищі чи колективі. Це також включає порушення процесу засвоєння і відтворення цих норм, а також проблеми саморозвитку та самореалізації індивіда в межах свого соціуму. [5, 22]

Девіантну поведінку можна трактувати з двох основних позицій: як дії, що порушують прийняті суспільством норми, або як соціальне явище, яке проявляється у різноманітних формах людської активності, що не узгоджуються з цими нормами. У підлітковому віці така поведінка часто пов'язана з відхиленнями від вікових і соціальних стандартів, а також із порушеннями правил взаємодії в ключових сферах життя, таких як сім'я, школа та соціальні групи.

1.2. Психологічні особливості розвитку особистості підліткового віку

У сучасній психолого-педагогічній літературі підлітковий вік розглядається як період переходу між дитинством та юністю, що визначає його особливості й основні риси. Примітно, що в літературі відсутнє чітке визначення хронологічних меж підліткового віку, тому різні дослідники пропонують варіативні часові рамки: від 9-10 до 15-16 років; від 10-11 до 16-17 років; від 11-12 до 14-15 років; або від 12-13 до 15-16 років. Це породжує різні підходи до класифікації етапів розвитку підлітків. [21]

Підлітковий вік є періодом значних психологічних та фізіологічних змін. Цей етап розвитку характеризується формуванням ідентичності, розвитком самосвідомості та самоповаги, а також встановленням соціальних зв'язків та стосунків з однолітками і дорослими.

Дослідження підліткового віку є однією з найбільш обговорюваних тем у віковій психології. Першим, хто звернув увагу на особливості цього періоду розвитку, був швейцарський філософ Ж.-Ж. Руссо. На початку ХХ століття його ідеї набули нового тлумачення у роботах Г. С. Холла, який створив першу фундаментальну працю про підлітковий вік. Г. С. Холл вбачав у цьому етапі розвитку особистості аналог романтизму в історії людства. Він описував підлітковий вік як «період бурі й натиску», акцентуючи на таких характеристиках, як емоційна нестабільність, схильність до конфліктів та труднощі у вихованні, що створюють певні виклики. Поряд із цим, Г. С. Холл зазначав, що саме в цей період виникає особливе «почуття індивідуальності» — позитивне надбання цього віку. Основною характеристикою він вважав «кризу самосвідомості», яку підліток долає на шляху до усвідомлення себе як унікальної особистості. [73]

Дослідники відзначають, що у підлітковому віці спостерігається зростання дистанції та відчуження від дорослих. У той же час ставлення підлітків до старшого покоління є суперечливим: з одного боку, вони прагнуть, щоб їх сприймали на рівних з дорослими, а з іншого – все ще потребують їхньої підтримки, захисту та допомоги. [7, 14, 24, 40]

Німецький філософ і психолог Е. Спренглер визначає три основні форми розвитку підлітка. Перша з них — це «підліткова криза», коли дитина переживає період як «друге народження». Друга форма характеризується стабільним, плавним зростанням, у процесі якого підліток поступово залучається до «дорослих занять». Третя форма розвитку передбачає самостійне управління власною особистістю, подолання тривожних станів і криз, а також глибше усвідомлення своєї індивідуальності. [66]

Р. Д. Бернс помітив у поведінці підлітків певний парадокс: виражений негативізм нерідко може поєднуватися з виразною конформністю, а прагнення до самостійності та незалежності – з проханнями про підтримку та поради. [55]

На думку М. Й. Боришевського та Л. В. Долинської, особливості підліткового віку пов'язані з проявами негативізму та дисгармонії у розвитку особистості. Саме на цьому етапі відбувається істотна трансформація інтересів, формування нової системи цінностей, а колишні авторитети часто піддаються переосмисленню та критичній оцінці. [1]

У підлітковому віці особистість починає усвідомлювати свою індивідуальність. Ставлення до себе переходить у розуміння своєї статі, віку та унікальності, що не має аналогів. Важливою складовою цього етапу є пошук ідеалу та об'єкта любові, а також формування думок про героїчне безсмертя. Романтизм є основною характеристикою цього періоду: підлітки сприймають реальність через призму своїх ідеалів, оцінюючи світ за критерієм відповідності або невідповідності своїм мріям.

Крім того, у підлітковому віці спостерігається незавершеність дій: результати можуть не мати значення, оскільки важливими є наміри та очікування. Провідною діяльністю цього періоду вважається інтимно-особистісне спілкування, а також участь у суспільно корисних проектах і соціально-психологічних експериментах, що допомагають підлітку сформуванню своєї ідентичності.

Ці визначення підкреслюють, по-перше, що діяльність виступає основною формою оволодіння новими знаннями та вміннями, організованою в спільних зусиллях; по-друге, акцентують на важливості спілкування з однолітками; по-третє, звертають увагу на самостійні спроби підлітка створити свій «я-образ»; і, по-четверте, підкреслюють значення суб'єктивного сприйняття підлітком свого оточення. Усі ці аспекти формують суть підліткового віку та є основою для розвитку особистості. [15, 28]

Е. Шпрангер, відомий дослідник, у своїй культурно-психологічній концепції розвитку підлітків зазначав, що цей вік є періодом входження в

культурне середовище. Він виокремив три основні типи розвитку підлітка. Перший тип характеризується інтенсивними кризовими змінами, внаслідок яких відбувається становлення нового «Я» – наче друге народження. Другий тип – це плавний і поступовий процес, де підліток інтегрується в дорослий світ без значних внутрішніх потрясінь. Третій тип відзначається тим, що підліток свідомо й активно працює над собою, долаючи внутрішні конфлікти й тривоги завдяки самодисципліні та самоконтролю. Е.Шпрангер також вважав, що головний зміст кризи цього віку полягає у відриві від дитячої залежності. Основними новоутвореннями підліткового віку, за його концепцією, є відкриття свого «Я», розвиток рефлексії та усвідомлення унікальності власної особистості. Початкові переживання, пов'язані з цим, супроводжуються страхом перед невідомим, що викликає відчуття дискомфорту і може призводити до ворожого ставлення до оточуючих. [10]

Інший вчений, Ш. Бюлер, виділяє дві стадії розвитку кризи підліткового віку. Негативна фаза характеризується підвищеною емоційною чутливістю, роздратованістю та тривожністю, що проявляються у вигляді дратівливості та вередливості. Підліток відчуває незадоволеність собою, яку переносить на навколишній світ, що веде до агресивного самозахисту та пасивності. Такі реакції можуть спричинити ізоляцію від зовнішнього світу, ворожість чи навіть активну агресію і асоціальні вчинки. Позитивний етап розвитку розпочинається поступово, відкриваючи підлітку нові джерела радості, такі як мистецтво, наука і любов. [10]

Психологічні особливості особистості підлітка визначаються як біологічними змінами, так і соціокультурними впливами, що формують їх поведінку, емоційний стан та мислення.

Біологічні фактори розвитку підлітка. Фізіологічні зміни підліткового віку включають статеве дозрівання, яке супроводжується значними гормональними змінами. Ці зміни впливають на емоційний стан підлітків, часто призводять до нестабільності настрою та підвищеної емоційної чутливості.

Період переходу від дитинства до підліткового віку супроводжується важливими фізіологічними змінами, зокрема статевим дозріванням, що впливає на розвиток всього організму дитини. Цей процес починається з активізації ендокринної системи, коли гіпофіз стимулює ріст тканин та функцію залоз внутрішньої секреції, що спричиняє ріст м'язів, зміни пропорцій тіла та фізичних можливостей підлітка, хоча часто супроводжується швидкою втомою.

Також спостерігається несинхронність у розвитку серцево-судинної системи, що може призвести до швидкої втомлюваності, головного болю та задишки. У цей період розвивається і головний мозок, зокрема його лобові та скроневі частини, що підвищує розумову активність.

Через взаємозалежність ендокринної та нервової систем підлітковий вік характеризується різким підйомом енергії та підвищеною чутливістю до стресових впливів, що може викликати роздратованість, емоційну нестійкість та проблеми з концентрацією. О. Г. Костюк наголошував, що саме в цей період формується статево-рольова ідентичність, яка включає специфічні потреби, мотиви, цінності та ставлення до представників протилежної статі. Статево-рольова ідентичність утворює важливий компонент «Я-образу» підлітка, хоча залишається гнучкою і продовжує розвиватися. [61]

Вчений також підкреслював, що ці біологічні зміни не є остаточними визначниками психічного розвитку, а лише створюють умови, які впливають на формування психологічних особливостей. Зміни в організмі підлітка стають основою для формування нового ставлення до себе та навколишнього світу, розвитку самосвідомості та виникнення відчуття власної дорослості, що супроводжується інтересом до протилежної статі та першими романтичними почуттями.

Когнітивний розвиток. На цьому етапі підлітки здійснюють перехід від конкретного до абстрактного мислення. Згідно з теорією Жана Піаже, вони входять у фазу формальних операцій, що дозволяє їм здійснювати більш логічне та систематичне мислення. Підлітки починають аналізувати потенційні наслідки своїх дій, обмірковувати гіпотетичні ситуації та планувати своє

майбутнє. Це когнітивне удосконалення сприяє розвитку їхньої саморефлексії та формуванню моральних переконань.

Когнітивний розвиток підлітків відзначається становленням абстрактного мислення на рівні формальних операцій і вдосконаленням метакогнітивних умінь. [39, с.586] У цьому віці починають з'являтися елементи теоретичного мислення, що відкриває шлях до більш складних форм інтелектуальної діяльності. Розвиток когнітивних здібностей підлітків включає не лише накопичення знань, але й вдосконалення механізмів обробки інформації. Підлітки освоюють різні схеми вирішення проблем [39, с.589], застосовують численні когнітивні операції та стратегії, що робить їх мислення більш гнучким та здатним враховувати різні перспективи. [51]

З часом у підлітків розвиваються такі важливі риси мислення, як послідовність, гнучкість, точність, самостійність та критичність. Ці якості проявляються у здатності аргументовано й систематично висловлювати свої думки, дотримуватися логічної структури, а також швидко переключатися між різними видами мислення (наприклад, від математичного до граматичного) та самостійно вирішувати завдання різного рівня складності.

Соціальні та емоційні аспекти. Соціальні взаємодії підлітків значно змінюються. Відносини з однолітками стають більш важливими, ніж у дитинстві. Підлітки часто шукають підтримку та визнання серед однолітків, що може призвести до конформізму та підвищеної вразливості до тиску з боку групи. Конфлікти з батьками можуть загострюватися, адже підлітки все більше прагнуть до самостійності й незалежності.

Згідно із З. С. Карпенко, підліток інтегрується у суспільні відносини через формування ціннісних орієнтацій, що відображають його спрямованість на певні духовні цінності в конкретних соціальних обставинах. [33] Шляхи морального та духовного розвитку підлітків мають спільну структуру: вони включають перехід від залежності від зовнішнього контролю до самоконтролю, від егоїстичних мотивів до альтруїстичних, а також від прагнення уникнути покарання до внутрішнього бажання уникати докорів сумління.

Емоційна сфера підлітків також зазнає значних змін. Вони стикаються з новими почуттями, такими як закоханість, а також з почуттями тривоги та невпевненості. Емоційна лабільність є типовою для цього вікового періоду через вплив гормонів та соціальних стресів.

Емоційні переживання підлітків відрізняються глибиною, стійкістю та тривалістю, а також більшою різноманітністю за змістом і спрямованістю в порівнянні з молодшими школярами.

Ключовим новим елементом у сфері почуттів підлітка є «почуття дорослості», яке проявляється в суб'єктивному відчутті готовності стати повноправним учасником дорослого суспільства. В цей період інтелектуальні почуття, такі як любов, захоплення, здивування, сумніви, впевненість та невпевненість, починають розвиватися. Значно загострюються переживання, пов'язані з усвідомленням свого «Я» та особистої гідності. Естетичні почуття також збагачуються, а емоційна вразливість зростає.

Зі збільшенням рівня самоконтролю та саморегуляції поведінки змінюються способи вираження почуттів. Слово і інтонація стають основними засобами вираження емоцій і впливу на почуття інших людей.

Розвиток ідентичності. Формування ідентичності є центральним завданням підліткового періоду.

Ерік Еріксон вважає, що підлітки проходять стадію «ідентичність проти рольової плутанини», де вони експериментують з різними ролями та ідентичностями. Успішне вирішення цієї кризи призводить до чітко сформованої ідентичності та почуття єдності з собою. Невирішеність цієї кризи може призвести до плутанини ролей та проблем з самоідентифікацією в дорослому житті. [39]

Підлітковий вік може супроводжуватись різними психологічними проблемами, такими як депресія, тривожні розлади, проблеми з харчовою поведінкою та поведінкові розлади. Соціальний тиск, академічні вимоги та внутрішні конфлікти можуть бути джерелами стресу. Важливим є вчасне

розпізнавання та надання психологічної підтримки для запобігання серйозним наслідкам для психічного здоров'я.

Сучасні виклики підліткового віку активно обговорюються у журналі «Psychology Today», де виділяються три основні теми: розвиток, формування духовного здоров'я та девіантна поведінка. [74]

Афективна сфера підлітків. Дослідження вказують на те, що депресивні прояви у підлітків часто пов'язані з невпевненістю в собі та шкільними труднощами, що може призводити до їхньої ізоляції. Важливим є забезпечення підтримки та навчання конструктивним способам спілкування.

Вплив ЗМІ. Дослідження підтверджують, що Інтернет, зокрема комп'ютерні ігри, негативно впливають на емоційний стан підлітків, особливо дівчат. Спроби медикаментозного лікування не показали значного ефекту, тому важливими залишаються психотренінги та релаксація.

Харчові розлади. Бажання схуднути особливо турбує дівчат, які піддаються тиску ЗМІ щодо ідеалізації тіла. Останнім часом популяризується натуральна краса, що має на меті формування здорового уявлення про своє тіло.

Інфантильність. Спостерігається затримка у дорослішанні, частково зумовлена відсутністю ритуалів, що позначають перехід до дорослого життя. Важливими є фінансова незалежність та адекватна самооцінка.

Відносини «батьки-діти». Важливо враховувати етапи відокремлення дитини від матері, які мають відбуватися у різні періоди розвитку. Надмірний контроль з боку батьків може викликати бунт та протидію з боку підлітка.

Раннє статеве життя. Проблема ранньої вагітності існувала й раніше, однак статистика за 50-ті роки показує, що це не нове явище, а радше наслідок недостатньої обізнаності.

Залякування. Агресивна поведінка, включаючи булінг і мобінг, викликана соціальним кліматом і недостатньою увагою дорослих до змін у поведінці підлітків. Найгіршим є сендвич-мобінг, де підлітка не приймають ні однолітки, ні дорослі. [74]

О. О. Кочемировська та А. А. Гришко виокремлюють основні завдання, з якими стикається підліток на цьому етапі розвитку: [41]

1) Формування особистісної ідентичності та цілісності. Підліток намагається знайти відповідь на питання «Хто я?», досліджуючи та випробовуючи різні способи самовираження і соціальні ролі. Він інтегрує наявні знання про себе в єдину ідентичність, що охоплює як минуле, так і майбутнє, та поступово формує власну «Я-концепцію».

2) Психосексуальна ідентифікація. Підліток усвідомлює себе представником певної статі, закріплюється його сексуальна орієнтація, формується система статевої ролі і соціальних установок, що стосуються чоловічості й жіночості. Він засвоює правила та очікування, пов'язані з ролями чоловіків і жінок.

3) Професійне самовизначення. На цьому етапі підліток відповідає на питання «Ким я хочу стати?», визначаючи свої професійні інтереси та починаючи замислюватися про майбутню кар'єру, що стає ключовою життєвою метою.

4) Готовність до життєвого самовизначення. Підліток починає формувати власний світогляд і систему цінностей, засвоюючи досвід попередніх поколінь. Події, що переживаються і осмислюються в цей період, стають фундаментальними орієнтирами в його житті. [41]

У підлітковому віці відбувається значна трансформація особистості, яка супроводжується не лише фізіологічними змінами, а й розвитком нових психологічних особливостей. Це період формування ідентичності, самосвідомості та соціальних зв'язків, коли підлітки шукають своє місце в суспільстві та вирішують важливі питання щодо свого «Я» та майбутнього. Розвиток самостійності та незалежності часто супроводжується емоційною нестабільністю, схильністю до конфліктів та змінними ставленнями до дорослих. Психологічні дослідження підліткового віку відзначають важливість цього періоду для становлення особистості, підкреслюючи роль емоційних переживань, інтелектуального розвитку та формування ціннісних орієнтацій.

Однак цей етап може бути також джерелом психологічних труднощів, таких як депресія, тривожність чи проблеми з харчуванням, що вимагають своєчасної психологічної підтримки. Успішне подолання криз цього періоду є ключовим для формування стабільної особистості в майбутньому.

1.3. Фактори та чинники розвитку девіантної поведінки підлітків

Девіантна поведінка підлітків є багатофакторним феноменом, який виникає під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. [66] Розуміння цих чинників є важливим для виявлення причин відхилень у поведінці та розробки ефективних методів профілактики і корекції.

Психологи відзначають, що на формування девіантної поведінки впливають різноманітні фактори: біологічні, соціальні, педагогічні та соціально-психологічні. Водночас дослідники приділяють основну увагу саме соціально-психологічним аспектам. Вивчаючи причини відхилень у поведінці, вони зосереджуються насамперед на внутрішніх, психологічних та особистісних чинниках, а також їх проявах у соціальному контексті.

У своєму дослідженні девіантної поведінки підлітків, Н. Ю. Максимова зазначила, що різні форми відхилень від норми є результатом недостатнього засвоєння індивідом позитивного соціального досвіду.

Психологічні фактори, що впливають на девіантну поведінку підлітків, включають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх відносяться: психологічні бар'єри, проблеми духовного розвитку, порушення у сфері цінностей і мотивації, емоційні труднощі, погана адаптація до соціальних умов, негативний життєвий досвід, відсутність позитивних зразків, а також особливості локусу контролю та рівень самооцінки. Зовнішні фактори включають умови, що впливають на особистість і відображаються на її психічному стані та поведінці, а тому також можуть розглядатися як психологічні чинники. [49]

Соціологи кінця XIX — початку XX століття, зокрема Ж. Кетле, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Л. Леві-Брюль та інші, встановили, що відхилення у поведінці мають тісний зв'язок із соціальними умовами, у яких живуть люди. Статистичні дослідження різних аномальних явищ, таких як злочини, самогубства, проституція, що проводили Ж. Кетле та Е. Дюркгейм, показали, що кількість таких випадків зростала під час війн, економічних криз та соціальних потрясінь. Це спростувало ідею про «вроджену» схильність до злочинності, підкреслюючи соціальні витоки подібних явищ. [66]

Девіантна поведінка підлітків є складним та багатошаровим явищем, що виникає під впливом різноманітних чинників. Ці чинники можна умовно класифікувати як зовнішні та внутрішні, які взаємодіючи між собою, формують поведінкові реакції підлітків.

До внутрішніх чинників девіантної поведінки відносять біологічні, психологічні фактори та особистісні особливості. Пропоную розглянути їх детальніше.

1. Біологічні фактори розподіляються на генетичну схильність та особливості нервової системи. Деякі дослідження вказують на те, що генетичні фактори можуть відігравати роль у схильності до агресії та інших форм девіантної поведінки. Наприклад, наявність певних генетичних маркерів може підвищувати ризик розвитку агресивної або імпульсивної поведінки. В свою чергу функціональні та структурні особливості мозку, такі як дисбаланс нейротрансмітерів (наприклад, серотоніну або дофаміну), можуть впливати на емоційну стабільність та поведінкові реакції підлітків.

2. Психологічні фактори характеризуються низькою самооцінкою, емоційною нестабільністю та когнітивними факторами.

Низька самооцінка. Підлітки з низькою самооцінкою часто шукають способи самоствердження, які можуть включати девіантні дії, такі як агресія або правопорушення, з метою отримання визнання серед однолітків.

Емоційна нестабільність. Підлітки, які переживають часті зміни настрою, тривожність або депресію, можуть виявляти девіантну поведінку як спосіб впоратися зі своїми емоціями або привернути увагу дорослих.

Когнітивні фактори. Неправильні уявлення про соціальні норми, недостатні навички вирішення проблем та низький рівень критичного мислення можуть сприяти прийняттю девіантних рішень.

3. Особистісні особливості:

- Імпульсивність. Підлітки з високим рівнем імпульсивності частіше вчиняють девіантні дії, не розмірковуючи про наслідки своїх вчинків.

- Потреба в ризику та нових враженнях. Деякі підлітки шукають екстремальних ситуацій та відчуттів, що може призводити до ризикованої або протиправної поведінки.

Зовнішні чинники девіантної поведінки підлітків поділяються на декілька видів сфер особистості даного віку. Серед них виділяють сімейні фактори, шкільне середовище, соціально-економічні фактори та культурні та субкультурні впливи.

1. Сімейні фактори:

- Стиль виховання. Недостатня увага, гіперопіка, жорсткі покарання або, навпаки, вседозволеність можуть сприяти формуванню девіантної поведінки. Важливою є роль взаємин у родині та стилю спілкування між батьками та дітьми.

- Сімейні конфлікти. Часті конфлікти між батьками, розлучення або домашнє насильство створюють стресову атмосферу, що негативно впливає на психологічний стан підлітка.

2. Шкільне середовище вміщує в собі відносини з однолітками та відношення вчителів та адміністрації. З одного боку, негативний вплив однолітків, булінг та соціальна ізоляція можуть сприяти розвитку девіантної поведінки як форми захисту або самоствердження. З другого боку, несправедливе ставлення, недостатня підтримка з боку педагогів та адміністрації школи можуть знижувати мотивацію до навчання та сприяти

виникненню девіантної поведінки. Козубовська та Г. Товканець визначили такі категорії ставлення педагогів до учнів: 10% опитаних вчителів виявили стабільно позитивне ставлення (теплоту, рівність, турботу та бажання допомогти); 20% педагогів демонструють нестабільне ставлення (їх поведінка варіюється залежно від настрою, дій учня та загальної емоційної налаштованості); 53% педагогів мають стабільно негативне ставлення (вороже, з необ'єктивними оцінками, упередженістю, увагою лише на негативних вчинках та ігноруванням позитивних аспектів особистості); 17% вчителів проявляють байдужість (нецікавлені в причинах невдач учня та його особистісних якостях, спілкування зводиться до офіційного рівня). Найгірший вплив на розвиток особистості має поєднання ворожого ставлення педагогів, авторитарного підходу до навчання і виховання, а також пасивної чи протидіючої позиції дитини. [38]

3. Соціально-економічні фактори:

- Бідність та соціальна нерівність. Відсутність доступу до якісної освіти, медичних послуг та інших ресурсів може спонукати підлітків до пошуку альтернативних способів задоволення своїх потреб, включаючи протиправну діяльність.

- Соціальна ізоляція. Підлітки, які відчувають себе ізольованими або виключеними з соціальних груп, можуть вдаватися до девіантної поведінки як способу привернути увагу або знайти своє місце у суспільстві.

4. Культурні та субкультурні вплив поділяються на масову культуру та субкультури.

- Масова культура. Медійний контент, що пропагує насильство, асоціальну поведінку або легке досягнення успіху без зусиль, може впливати на формування девіантних установок у підлітків.

- Субкультури. Деякі молодіжні субкультури можуть мати норми та цінності, що суперечать загальноприйнятим соціальним нормам, що сприяє девіантній поведінці.

Л. М. Вольнова зазначає, що до зовнішніх фізичних факторів, які можуть впливати на девіантну поведінку, належать такі чинники, як кліматичні, геофізичні, екологічні та інші, що можуть виступати загальними причинами агресивної чи іншої неприязної поведінки. [16]

Внутрішні та зовнішні чинники девіантної поведінки підлітків є комплексними та взаємозалежними. Розуміння цих чинників є необхідним для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції девіантної поведінки. Комплексний підхід, що включає роботу з сім'єю, шкільним середовищем та суспільством, є ключовим для підтримки здорового розвитку підлітків та попередження негативних поведінкових відхилень. [19]

Девіантна поведінка підлітків є складним, багатофакторним явищем, яке формується під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. Біологічні, психологічні та особистісні фактори тісно переплітаються з соціально-економічними, культурними та сімейними впливами, створюючи унікальні умови для кожного випадку девіантної поведінки.

Розуміння та врахування цієї багатошарової структури є важливим для розробки ефективних профілактичних та корекційних програм, спрямованих на створення сприятливого середовища для здорового розвитку підлітків. Інтегративний підхід, що охоплює роботу з родиною, шкільним оточенням та соціальними структурами, забезпечує найкращі умови для мінімізації девіантної поведінки й підтримки позитивного соціального становлення молоді.

1.4. Особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці

Девіантна поведінка підлітків є складним і багатоаспектним явищем, яке викликає значну увагу дослідників у галузі соціології та психології. Це явище не лише вражає своїм різноманіттям, але й підкреслює важливість міждисциплінарного підходу в розумінні причин і наслідків, що його

супроводжують. В умовах сучасного суспільства, де соціальні зміни і виклики постійно трансформуються, девіантна поведінка стає темою, що потребує глибокого аналізу, адже вона безпосередньо пов'язана з процесами соціалізації молоді.

Відзначаючи важливість цієї теми, дослідник, такий як Л. Вейланде [13] акцентує увагу на тому, що девіантна поведінка формується під впливом стійких стереотипів, які, в свою чергу, можуть призвести до негативних моделей соціальної поведінки. З огляду на різноманіття причин, які призводять до девіантної поведінки у підлітковому віці, важливо виділити найбільш поширені з них, оскільки їх розуміння може стати основою для ефективних педагогічних втручань. Педагогічна наука вказує на те, що багато проблем виникає через помилки та прорахунки у вихованні, що підкреслює важливість відповідального підходу до формування соціальних навичок та цінностей у молоді.

Підлітковий вік супроводжується численними труднощами, пов'язаними з кризою переходу від дитинства до дорослого життя. У сучасних умовах цей період ускладнюється також ціннісно-нормативною дезінтеграцією, що простежується як на загальносуспільному, так і на локальному рівнях. Це проявляється у порушенні або нехтуванні значною частиною населення традицій, стереотипів, встановлених стилів мислення та поведінкових норм. В умовах такої нестабільності у деяких людей посилюється здатність до пошуку ефективних способів адаптації, тоді як інші втрачають цю здатність, що сприяє зростанню девіантної поведінки. [46]

На становлення девіантної поведінки підлітків також здійснюють вплив негативні фактори соціального середовища, а також соціально-економічні умови проживання. Це може мати довготривалий негативний вплив на особистість молодої людини. [42, 63]

Компанія «Coddington Life Events Record» пропонує дані, які представляють перелік життєвих подій та ситуацій, оцінених за рівнем їх стресового впливу на різні вікові групи: школярів, молодших дітей, підлітків,

юнаків та дівчат у ранньому юнацькому віці. Дослідження, проведене такими науковцями, як Гейзел, Рім, Раппапорт, Коддінгтон, Райтц та іншими, ґрунтується на відчуттях самих респондентів щодо стресовості цих подій. У підлітків серед найсильніших стресових чинників виділяються такі ситуації: розлучення батьків, смерть близьких родичів, вживання алкоголю чи наркотиків, арешт одного з батьків на рік і більше, незапланована вагітність, психічні захворювання, отримання видимих фізичних дефектів та встановлення батьківства в результаті небажаної вагітності. [20]

Делінквентна поведінка підлітків, як правило, виникає внаслідок спроб задовольнити власні потреби або ж є реакцією на фрустрацію значущих потреб, що не знаходять реалізації в доступному для підлітка соціальному контексті. Така поведінка часто розглядається як спосіб виразити невдоволення, протест чи зневагу до усталених норм та цінностей, які нав'язуються суспільством або батьками.

Дослідник Д. Робінсон [72] зазначає, що основним мотивом такої девіантної поведінки серед підлітків виступає протест проти духовних та моральних цінностей, що прийняті в сім'ї та соціальному оточенні. Цей протест може проявлятися у вигляді відхилень від норм поведінки, спроб порушити встановлені правила або навіть відкритого ігнорування соціальних обмежень. В такому випадку, девіантна поведінка стає не просто результатом невдоволення, а й способом заявити про свою індивідуальність, незалежність та бажання самоствердитися.

Прояви девіантної поведінки підлітків – це різноманітні форми відхилень від соціальних норм та стандартів, що супроводжують цей віковий період. Вони можуть включати як невеликі порушення, так і серйозні правопорушення, що негативно впливають на адаптацію підлітка до суспільства та його особистісний розвиток. У підлітковому віці девіантна поведінка часто виступає як реакція на внутрішні та зовнішні труднощі, що супроводжують період психологічної та фізіологічної трансформації.

Серед основних форм девіантної поведінки підлітків, на думку дослідників, можна виокремити наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, крадіжки автомобілів, втечі з дому, бродяжництво, крадіжки в домашніх умовах, хуліганство, підлітковий вандалізм, агресивність та аутоагресивні тенденції, а також надмірне захоплення певними видами діяльності (Л. Бондаренко, В. Василевський, С. Р. Кулаков та ін.). [6] Водночас сучасні тенденції вказують на важливість додавання ще одного типу девіацій — захоплення комп'ютерними іграми. Надмірне та неконтрольоване проведення часу за іграми може призвести до розвитку ігроманії або кіберадикції. С. Риженко виділяє кілька форм підліткової залежності від комп'ютерних технологій, серед яких:

- хакерство — створення шкідливих програм, що руйнують програмне забезпечення або намагаються отримати доступ до конфіденційної інформації;

- геймерство — захоплення комп'ютерними іграми, що дозволяють підліткові підвищувати свій рейтинг, компенсуючи таким чином незадоволені амбіції в реальному житті;

- віртуальне спілкування — участь у форумах, чатах та телеконференціях, зокрема порнографічного змісту, що замінюють реальне спілкування та соціальну взаємодію. [6]

Сучасна соціологія визначає п'ять основних типів девіантної поведінки підлітків, кожен з яких сприяє загостренню конфліктів у їхньому житті:

1. Делінквентна (протиправна) поведінка, для якої характерно:

- основні криміногенні фактори формуються в середовищі, яке оточує неповнолітніх правопорушників.

- значна кількість злочинів вчиняється неповнолітніми спільно з дорослими.

- рівень злочинності серед підлітків має тенденцію до зростання, навіть за умов скорочення чисельності цієї вікової категорії.

- підлітки демонструють високу активність у кримінальній діяльності, нерідко продовжуючи її після досягнення віку кримінальної відповідальності.

2. Вживання алкоголю, тютюну та наркотичних речовин. Як стверджують психологи, тривожні розлади - це одна з найголовніших причин вживання алкоголю та наркотиків серед підлітків.

3. Сексуальна розбещеність і перверсії, зокрема проституція та інші поведінкові розлади. Парафілія (як заміна поняття «перверсія») часто не потребує медичного втручання, якщо не порушує нормальне функціонування особистості в суспільстві.

4. Суїцидальна поведінка, з такими особливостями, як:

- неповна уявлення про незворотність смерті;
- спроби самогубства підлітків часто пояснюються несерйозними мотивами;
- наявність суїцидальних спроб не завжди пов'язана з психічними розладами, значну роль відіграють фактори навколишнього середовища.

5. Бродяжництво та жебрацтво, що є поширеними формами девіантної поведінки серед підлітків, які призводять до соціальної ізоляції та утруднюють адаптацію в суспільстві.

У сучасних умовах основними видами девіантної поведінки серед молоді є алкоголізм, тютюнопаління, наркоманія, суїцидальні схильності та ігрові залежності. Кожен із цих проявів має свої особливості та характеристики. [29, с. 92]

Алкоголізм. Термін "алкоголізм" був введений шведським вченим Магнусом Гусаком у 1848 році для позначення патологічних змін в організмі, що виникають через надмірне вживання алкоголю. З часом це поняття набуло соціального значення, виражаючи негативний вплив алкоголю на суспільство. Алкоголізм розглядається в медичному контексті як хронічне захворювання, а в соціальному — як форма девіантної поведінки. Вживання алкоголю серед молоді часто пов'язано з наслідуванням соціальних норм та прагненням належати до певної групи. Іноді це може бути способом втечі від проблем чи засобом демонстрації протесту. Психічна залежність від алкоголю проявляється в тривозі, занепокоєнні, а фізична — у слабкості, болях та тремтінні рук.

Тютюнопаління. Тютюнова епідемія залишається глобальною проблемою, оскільки близько 1,25 мільярда людей є курцями. Куріння є однією з основних причин передчасної смерті, погіршення якості життя та економічних збитків. Щорічно вмирає близько 5 мільйонів людей через хвороби, викликані курінням. Смертність від цих хвороб є однією з основних причин летальних наслідків, яких можна було б уникнути. Останніми роками спостерігається збільшення поширення куріння серед молоді, зокрема серед жінок. Початок куріння часто припадає на молодий вік, і чим раніше людина починає курити, тим більше ймовірність, що вона стане залежною. [29, с. 93]

Наркоманія. Наркоманія — це патологічна залежність, яка виражається в непереборному потягу до вживання наркотичних речовин, що викликає як психічну, так і фізіологічну залежність, руйнуючи здоров'я та функціонування організму. З розвитком наркоманії збільшується толерантність до наркотиків, що спричиняє потребу в збільшенні доз.

Психологічно вона пояснюється як втеча від життєвих проблем і конфліктів, коли наркотики компенсують відсутність емоційного тепла, спілкування та задоволень. Молодь часто вдається до наркотиків через прагнення до яскравих вражень і емоцій, відчуваючи відсутність позитивних переживань у реальному житті. Залежність часто виникає через вплив друзів, а наркоманія в молодіжному середовищі зазвичай має груповий характер. Проблему можна вирішувати через соціальні та культурні заходи, подібні до боротьби з алкоголізмом.

Суїцид. До суїцидальної поведінки відносяться нав'язливі думки, наміри, спроби вчинення та власне сам вчинок. Це форма самовизначення через смерть, часто через сильний душевний біль або психічний розлад. Суїцид може бути спровокований соціальними, психологічними або сімейними факторами, а також важкими особистими кризами. Люди, які вдаються до самогубства, зазвичай переживають депресію і відчувають безвихідь, втрачаючи надію на майбутнє. [29]

Ігроманія. Ігрові залежності, зокрема комп'ютерна залежність, стали серйозною проблемою через швидке впровадження новітніх технологій. Вони мають особливий вплив на дітей і підлітків, викликаючи у них "лудоманію" — патологічну залежність від комп'ютерних ігор. Ця форма залежності може бути навіть небезпечнішою, ніж наркотична, оскільки глибоко вражає психіку та свідомість молоді.

Лудоманія — це патологічна залежність від азартних ігор, яка вважається психічним розладом і потребує лікування. Ризик розвитку цієї залежності є у кожного, хто бере участь в азартних іграх, але він залежить від індивідуальних особливостей. Термін «ігроманія» вперше з'явився в американській класифікації психічних хвороб у 1980 році, коли стало популярним захоплення комп'ютерними іграми.

Індивідуальне відхилення в поведінці формується через мотиви, вчинки та цілі. Зміна ціннісних орієнтацій у суспільстві сприяє розвитку девіантної поведінки. Якщо раніше основними цінностями були праця, дружба, сім'я, то зараз на перше місце вийшли матеріалізм, егоцентризм і культ грошей, що створює розрив між ідеалами та реальністю. [29, с. 94]

В. М. Сінайко, А. М. Кожина, І. В. Романова та Л. М. Гайчук зазначають, що девіації у підлітків з антигромадською, антидисциплінарною та аутоагресивною поведінкою можуть охоплювати всі сфери їхнього життя, такі як сім'я, школа та група однолітків. [55] Аналізуючи різні форми відхилень у поведінці, дослідники не дійшли єдиної думки щодо класифікації девіантної поведінки. Кожен учений зосереджується на окремих типах відхилень, залежно від своєї наукової орієнтації.

Критерії для визначення девіантної поведінки є різноманітними. Латентні правопорушення, як-от безквитковий проїзд, дрібні крадіжки, часто залишаються непоміченими. Однак різкі зміни в поведінці, зниження самоповаги, негативне ставлення до соціальних норм і інститутів контролю, а також правопорушення є чіткими ознаками девіантної поведінки.

Девіантна поведінка підлітків є складним соціально-психологічним феноменом, що охоплює різноманітні форми відхилень від соціальних норм. Вона виникає під впливом низки факторів, таких як соціальні умови, сімейне оточення, психологічні труднощі, кризові ситуації та порушення соціалізації. Підлітковий вік, зокрема перехідний період, супроводжується пошуком ідентичності та протестом проти соціальних норм, що може призводити до різних форм девіантної поведінки, таких як наркоманія, алкоголізм, агресія, суїцидальні тенденції, ігрові залежності та ін.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Опис вибірки та методик дослідження

Дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки особистості в підлітковому віці було організоване у кілька послідовних етапів:

1. Теоретичний етап: на цьому етапі проведено вивчення літератури з теми дослідження, уточнено термінологію та здійснено підбір відповідних методів і методик для діагностики девіантної поведінки підлітків.

2. Етап дослідження: на цьому етапі було організовано та реалізовано вибрані методики для вивчення психологічних особливостей підлітків, зокрема, аналізу проявів девіантної поведінки в контексті їх емоційного стану і соціальної адаптації.

3. Етап обробки даних: результати дослідження були оброблені та проаналізовані за допомогою методів математичної статистики, включаючи порівняння, відсоткове співвідношення та якісно-кількісний аналіз, що дозволило виявити основні тенденції та особливості девіантної поведінки підлітків.

4. Завершальний етап: на цьому етапі були узагальнені отримані дані, що дозволило сформулювати висновки та рекомендації щодо психологічної підтримки підлітків, які проявляють девіантну поведінку, зокрема в умовах соціальних викликів та стресових ситуацій.

Задля досягнення мети та вирішення поставлених завдань дослідження була здійснена всебічна оцінка проявів девіантної поведінки серед учнів підліткового віку. Дослідження відбулося в одному з ліцеїв Рівненської області, де взяли участь 94 підлітки, з яких 50 хлопців і 44 дівчини.

Для достовірності та валідності результатів дослідження вказується, що одержані дані є конфіденційними. Повідомлятися результати будуть у вигляді висновків і рекомендацій на добровільній основі. Кожна із застосованих методик сама по собі може допомогти виявити специфічні аспекти девіантної поведінки, емоційного стану та психологічних характеристик підлітків, що

сприяють більш глибокому розумінню їхнього психоемоційного розвитку. Кожна методика надає дані, які можуть бути використані для формування рекомендацій щодо корекції девіантної поведінки, підвищення рівня соціальної адаптації та покращення психологічного благополуччя підлітків. Спільне застосування методик дозволяє комплексно оцінити психологічні особливості респондентів та розробити індивідуалізовані програми підтримки, що можуть включати як профілактичні, так і корекційні заходи для сприяння позитивному розвитку особистості в умовах сучасних викликів.

Опираючись на тему, мету та завдання дослідження нами був обраний комплекс методик, який дає змогу дослідити явище девіантної поведінки з різних аспектів, включаючи рівень тривожності, агресивності, емоційної стабільності, схильності до ризикованої поведінки та інші важливі психологічні фактори, які впливають на формування девіантних установок у підлітків.

Результати методик були оброблені шляхом використання методів математичної статистики, а саме кореляційний аналіз з використанням коефіцієнта кореляції Спірмена, порівняння, якісно-кількісний аналіз, а також використання середнього арифметичного та інших методів.

Методики: Діагностика показників та форм агресії Басса-Дарки, Діагностика самооцінки, Визначення рівня тривожності (методика Тейлора), Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків (В. Д. Менделевич).

1. Методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. [65, с. 171-174]

Методика Басса-Дарки є поширеним інструментом для діагностики агресії, що дозволяє виявити різні її форми у підлітків, включаючи фізичну, вербальну, опосередковану агресію, негативізм, підозрілість та інші. В нашому випадку ця методика допомагає дослідити агресивні тенденції, що часто супроводжують девіантну поведінку.

Опитувальник містить 75 тверджень, відповіді на які дозволяють оцінити 8 видів агресії. Твердження респонденти оцінюють за трьома можливими

варіантами відповідей: «так», «ні», «можливо, так», та «можливо, ні». Важливо зазначити, що вони повинні відповідати чесно і спонтанно.

Кожна відповідь респондента кодується в бали, які потім співставляються та обробляються із ключем. Кількість балів, помножена на коефіцієнт, зазначений у дужках поруч з кожним параметром агресивності, дає змогу отримати стандартизовані показники, які зручні для порівняння і відображають індивідуальні та групові результати (нульові значення не враховуються).

Підрахунок балів проводиться для кожного із зазначених показників та форм агресії:

- Фізична агресія - застосування фізичної сили проти іншої особи.
- Вербальна агресія - прояв негативних почуттів через сварки, крики, погрози тощо.
- Опосередкована погроза - використання непрямих дій, таких як плітки, жартів або емоційні вибухи (крики, тупання ногами), спрямованих на інших.
- Негативізм - опозиційна поведінка, зазвичай спрямована проти авторитетів, що може проявлятися як у пасивному спротиві, так і в активних діях проти вимог і правил.
- Роздратування - схильність до швидкого збудження, що може призводити до запальності, різкості або грубості.
- Підозрілість - недовіра та обережність щодо інших, викликані переконанням, що оточуючі можуть завдати шкоди.
- Образа - прояви заздрості та ненависті до інших, обумовлені відчуттям гніву через реальні чи уявні страждання.
- Аутоагресія або відчуття провини - дії та ставлення до себе і оточуючих, що виникають через переконання особи про свою погану поведінку або погану сутність.

Методика є важливим діагностичним інструментом для психологів, що працюють з підлітками з девіантною поведінкою, і дозволяє вчасно виявляти

агресивні схильності, коригувати їх та попереджати розвиток антисоціальних вчинків.

2. *Методика діагностики самооінки.* [75]

Методика діагностики самооінки Джейкоба Морено є важливим інструментом у вивченні внутрішньої структури особистості та її взаємовідносин з оточуючим середовищем.

Методика дозволяє досліджувати, як підлітки оцінюють себе в контексті взаємодії з іншими, і виявляти відхилення в самооінці, що можуть сприяти розвитку девіантної поведінки.

Учасникам дослідження пропонується пройти тестовий опитувальник, що складається з 32 тверджень. На кожне з них можна дати одну з п'яти відповідей, які оцінюються за такою шкалою: «дуже часто» – 4 бали, «часто» – 3 бали, «іноді» – 2 бали, «рідко» – 1 бал, «ніколи» – 0 балів.

Інструкція: «Уважно ознайомтеся з кожним твердженням і висловіть своє ставлення до нього, користуючись чотирьохбальною шкалою. Ваша оцінка повинна означати: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко» або «ніколи».

Основні параметри, що досліджуються методикою:

- адекватність самооінки: як підліток сприймає свої можливості та особистісні якості в порівнянні з іншими.
- рівень самооінки: високий, середній або низький рівень, який визначає загальне ставлення до себе.
- стабільність самооінки: наскільки оцінка себе змінюється під впливом зовнішніх обставин або взаємодій з іншими.

3. *Методика визначення рівня тривожності (методика Тейлора).* [65, с. 168-170]

Методика визначення рівня тривожності Тейлора допомагає виміряти рівень особистісної тривожності, яка може бути важливим чинником у розвитку девіантної поведінки підлітків. Ця методика дозволяє виявити, як тривожність впливає на поведінкові реакції, особливо в умовах війни в Україні. Вона є адаптованим варіантом опитувальника, розробленого на основі шкали

проявів тривожності Массачусетського інституту технологій. У тесті використовується 50 тверджень, на які необхідно відповісти «так» або «ні».

У цьому дослідженні проводиться підрахунок відповідей на запропоновані твердження. Для перших 37 питань враховуються позитивні відповіді «Так», тоді як для питань з номерами 38-50 підраховуються негативні відповіді «Ні». Всі відповіді «Не знаю» реєструються по всіх запитаннях і потім діляться на два для обчислення. Для визначення рівня тривожності сумуються ці три показники.

Результати оцінюються за такою шкалою:

- низький рівень тривожності: до 15 балів;
- нижчий за середній: 16-20 балів;
- середній рівень: 21-23 бали;
- вище середнього: 24-27 балів;
- високий рівень: 28-50 балів.

4. *Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел).* [18, с. 38-48]

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел) є діагностичним інструментом, що дозволяє виявити психологічні схильності підлітків до різних форм девіантної поведінки. Цей інструмент є особливо актуальним, оскільки він дає змогу глибше зрозуміти внутрішні чинники, що впливають на девіації в поведінці.

Досліджуваний під час проходження даної методики відповідає на серію тверджень, що відображають його поведінкові установки і ставлення до соціальних норм. Наступним кроком полягає в підрахунку кількості позитивних відповідей за кожною шкалою, що власне вказує про схильність чи не схильність до певної форми девіантної поведінки.

Опитувальник включає систему тверджень, що дозволяє визначити схильність до різних типів девіантної поведінки:

- асоціальної поведінки (порушення соціальних норм);
- наркотизації та зловживання психоактивними речовинами;

- деліктної поведінки (правопорушення);
- агресивної поведінки (фізична чи вербальна агресія).

Методика базується на самооцінці підлітків, яка допомагає виявити приховані тенденції до відхилень ще до їх активного прояву.

Тест є роздільним для хлопців та для дівчат. Він складається з 98 тверджень. Досліджуваному потрібно було уважно прочитати кожне твердження і визначити, чи відповідає воно йому.

- Якщо твердження вірне, необхідно поставити цифру «1» у відповідному квадратику.
- Якщо твердження невірне, поставити цифру «0».
- Якщо важко дати відповідь, необхідно спробувати обрати варіант, який найбільше відображає власну думку.

Підрахунок результатів здійснюється методом сумування всіх цифр «1». Максимальний бал становить 98.

- 0-20 балів: низька схильність до девіантної поведінки. Ви зазвичай дотримуетесь правил і норм.
- 21-40 балів: помірна схильність до девіантної поведінки. Іноді ви можете виявляти ризиковані чи агресивні тенденції, але в загальному намагаєтесь дотримуватись норм.
- 41-60 балів: висока схильність до девіантної поведінки. Ви можете частіше порушувати правила і виявляти агресію.
- 61-80 балів: дуже висока схильність до девіантної поведінки. Можливо, вам слід звернутися за підтримкою, щоб уникнути негативних наслідків для себе та оточуючих.
- 81-98 балів: критична схильність до девіантної поведінки. Слід терміново звернутися за професійною психологічною допомогою, щоб зменшити ризик небезпечних для вас і інших вчинків.

5. *Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків (В. Д. Менделевич). [65, с. 154-164]*

Методика визначення схильності до залежної поведінки (В.Д. Менделевич) дозволяє оцінити ризики розвитку залежностей у підлітків, таких як вживання психоактивних речовин, ігрова або інтернет-залежність. Це важливий інструмент для вивчення психологічних особливостей підлітків із девіантною поведінкою.

Залежна поведінка є частиною девіантної поведінки, оскільки вона порушує соціальні норми і може завдати шкоди як підлітку, так і його соціальному оточенню. Часто залежності є відповіддю на психологічні проблеми, такі як емоційна нестабільність, низька самооцінка або невміння впоратися зі стресом. У підлітковому віці залежності можуть формуватися під впливом соціального оточення або як спосіб втечі від реальності.

При цьому:

- підвищений рівень тривожності та стресу може призвести до використання психоактивних речовин для зниження емоційної напруги.
- нестабільність емоцій та брак соціальної підтримки підвищують ризики розвитку залежної поведінки як реакції на труднощі в соціалізації.
- соціальний тиск і вплив однолітків можуть підштовхувати підлітків до участі у шкідливих звичках, щоб бути прийнятими в певну групу.

Тест складається з 55 запитань, на які пропонується п'ять можливих відповідей: «не згоден» – 1 бал; «скоріше не згоден» – 2 бали; «ні те, ні інше» – 3 бали; «скоріше згоден» – 4 бали; «згоден» – 5 балів.

Методика спрямована на визначення рівнів схильності до адиктивної поведінки: низький рівень, тенденція до схильності (середній рівень), виражена схильність (високий рівень) та дуже висока ймовірність (дуже високий рівень).

2.2 Аналіз та інтерпретація даних

Результати опитуваних за методикою «Діагностика показників та форм агресії Басса-Дарки» [65, с. 171-174] було проаналізовано відповідно до

показників фізичної агресії, вербальної агресії, опосередкованої погрози, негативізму, роздратування, підозрілості, образи та відчуття провини. Результати оцінювалися загальною вибіркою без урахування гендерних відмінностей. Для кращого представлення результатів була зроблена гістограма. (Див. Рис. 2.1)

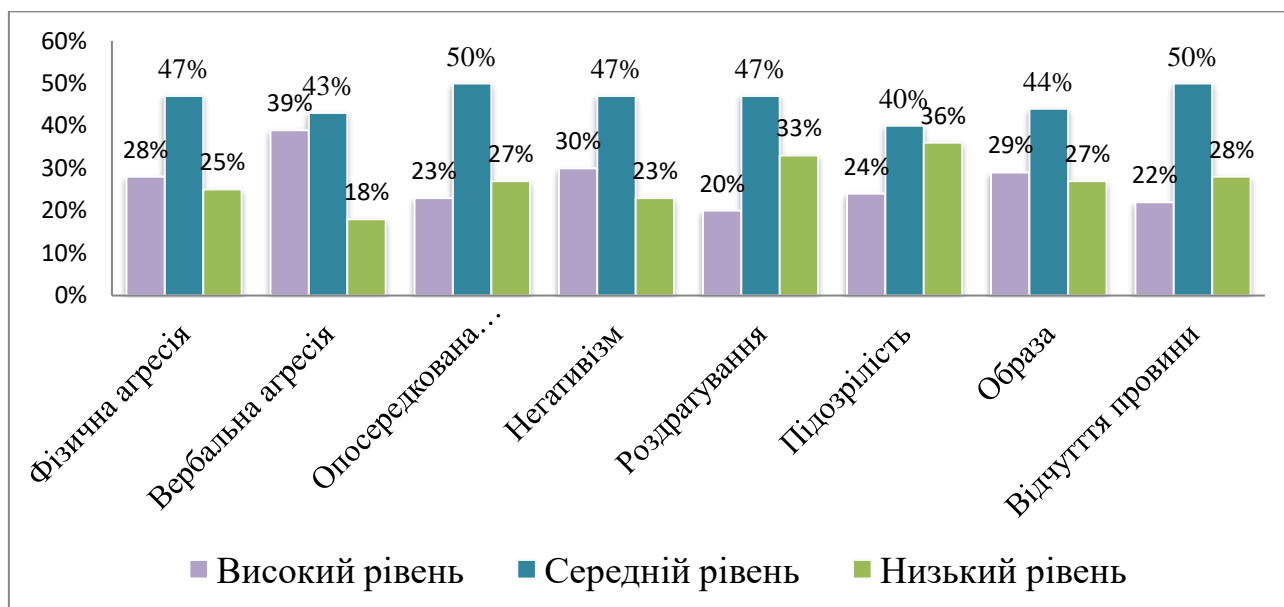

Рис. 2.1 Відсотковий розподіл показників та форм агресії.

Найбільші відсоткові значення були визначені за вербальною агресією. Високий рівень було виявлено у 32% респондентів, середній – у 48%, низький рівень – у 20%. Це свідчить про схильність більшості підлітків до вербального вираження агресії, що є одним із основних способів комунікативного реагування у конфліктах.

Високий рівень фізичної агресії продемонстрували 28% опитаних, середній рівень – 47%, низький рівень – 25%. Така частка високих і середніх значень фізичної агресії вказує на значну тенденцію до безпосереднього вираження агресивної поведінки у підлітків, що може слугувати захисною реакцією в конфліктних ситуаціях.

Для 23% опитуваних властивий високий рівень опосередкованої погрози, середній рівень – 50%, низький рівень – 27%. Тобто, майже чверть вибірки має схильність до прихованої форми агресії, що включає непрямі загрози, уникнення або ігнорування.

Високий (30%) і середній (47%) рівні негативізму вказують на опір правилам і нормам, характерний для підліткової вікової групи, що може бути пов'язано з пошуком самостійності.

Рівень роздратування є помітним, де 20% учасників мають високий рівень, що підкреслює ризик емоційних вибухів у міжособистісних стосунках.

24% підлітків відчувають високий рівень підозрливості, що свідчить про недовіру до оточуючих та можливі труднощі в соціальному прийнятті.

Високий рівень образи (29%) у респондентів часто супроводжується почуттям несправедливості та може призводити до ізоляції.

22% підлітків відчувають високий рівень провини, що може бути результатом самокритики та звинувачення себе в невдачах.

Методика діагностики самооцінки (Морено) [75] дозволила виявити переважаючий рівень самооцінки у респондентів підліткового віку. (Див. Рис. 2.2)

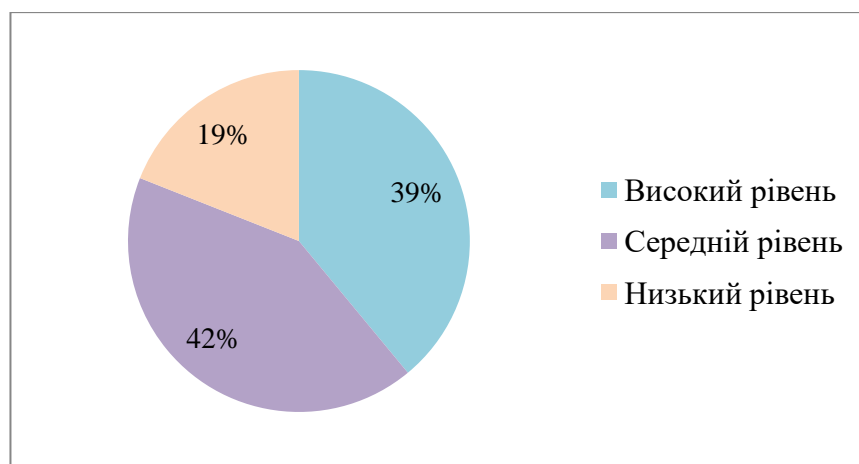

Рис. 2.2. Відсотковий розподіл рівнів самооцінки підлітків.

Загалом у досліджуваних переважає середній рівень самооцінки – 42% опитувані. Це вказує на те, що більшість підлітків перебувають у стадії формування власного "Я", що є характерним для цього віку. Для 39% характерний високий рівень, що свідчить про позитивне сприйняття себе та впевненість у власних силах. Для решти 19% респондентів властивий низький рівень самооцінки. Це може бути тривожним сигналом, оскільки така

самооцінка часто супроводжується почуттям неповноцінності і може впливати на психоемоційний стан підлітків.

Результати методики визначення тривожності (методика Тейлора) [65, с. 168-170] свідчать про наявність різних рівнів тривожності серед респондентів, серед яких переважаючим є високий рівень тривожності (41%). (Див Рис. 2.3)

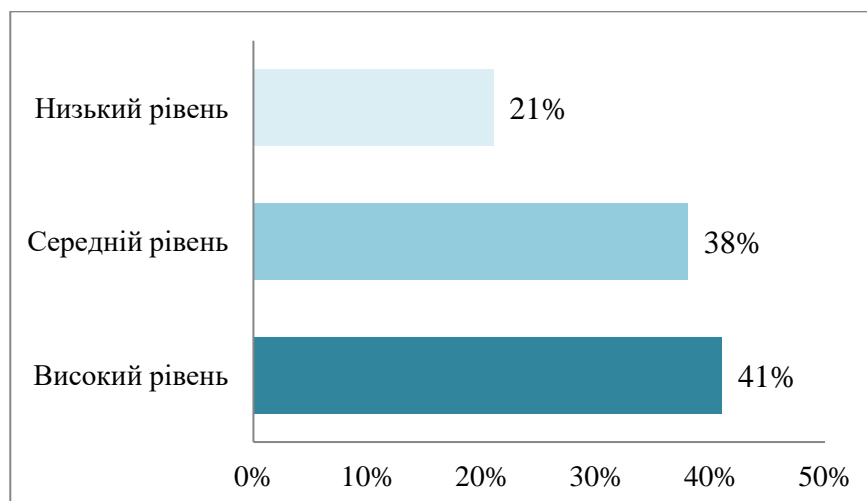

Рис 2.3 Відсотковий розподіл рівнів тривожності підлітків.

Війна має безпосередній вплив на емоційне здоров'я підлітків, викликаючи почуття невизначеності, страху та тривоги. І саме цей відсоток опитуваних (41%) свідчить про необхідність вжиття заходів для психологічної підтримки підлітків у цей складний час.

Середній рівень тривожності у 38% підлітків також вказує на потенційні ризики розвитку психоемоційних розладів, якщо ситуація не покращиться. Низький рівень тривожності (21%) вказує на те, що не всі підлітки піддаються негативному впливу війни, проте цей відсоток все ж є недостатньо високим для того, щоб ігнорувати потреби у психологічній підтримці.

Результати дослідження за методикою визначення схильності до девіантної поведінки (А. Орел) [18, с. 38-48] серед вибірки свідчать про наявність певних тенденцій до прояву девіантної поведінки у підлітковому віці. Отримані дані дозволили виявити рівні схильності до девіантних установок і пов'язаних із ними форм поведінки, що надає цінну інформацію для

подальшого аналізу психологічних особливостей підлітків, які перебувають у групі ризику. (Див. Рис 2.4)

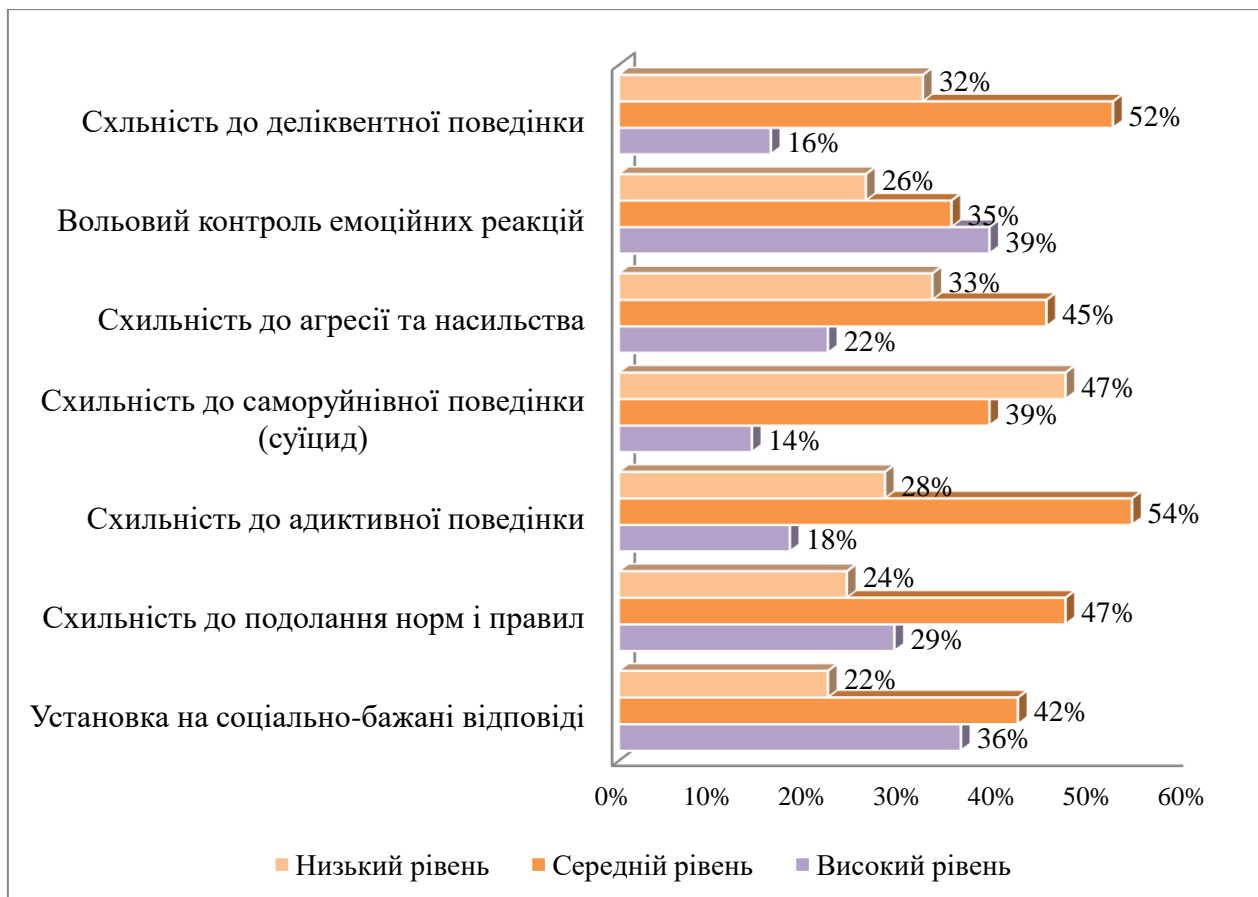

Рис. 2.4 Відсотковий розподіл показників та рівнів схильності до девіантної поведінки.

Аналіз даних за різними шкалами показав наступні результати:

Шкала установки на соціально-бажані відповіді: високий рівень - 36% респондентів, що свідчить про схильність цієї групи підлітків відповідати очікуванням оточуючих і прагнення показати себе у вигідному світлі. Середній рівень відмічено у 42%, а низький рівень – у 22% учасників, що може вказувати на певну незалежність від соціального схвалення.

Шкала схильності до подолання норм і правил: високий рівень схильності до порушення соціальних норм та правил виявлено у 29% підлітків, середній рівень – у 47%, низький – у 24%. Це свідчить про те, що значна частина вибірки має тенденцію до експериментування з правилами та нормами, що може бути частиною підліткового пошуку ідентичності.

Шкала схильності до адиктивної поведінки: переважає середній рівень - 54%, що може вказувати на помірну схильність до ризикованих поведінкових проявів, високий рівень схильності до адиктивної поведінки спостерігається у 18% респондентів, що є серйозним показником для підлітків, а низький рівень – у 28% опитуваних підлітків.

Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (суїцидальної поведінки): високий рівень саморуйнівних тенденцій зафіксовано у 14% учасників, що вимагає особливої уваги до цих підлітків. Середній рівень – у 39%, а низький – у 47% вибірки, що свідчить про наявність значної кількості підлітків із низьким рівнем схильності до саморуйнівної поведінки.

Шкала схильності до агресії та насильства: домінуючим є середній рівень – 45% респондентів, високий рівень агресії та насильства показали 22% підлітків, а низький – 33%. Це підтверджує наявність у вибірці схильності до агресивних реакцій, що може негативно впливати на їхні міжособистісні стосунки.

Шкала вольового контролю емоційних реакцій: низький рівень вольового контролю емоційних реакцій, що може сприяти емоційним вибухам, спостерігається у 39% респондентів. Середній рівень – у 35%, а високий рівень – у 26%, що демонструє різну здатність підлітків до регуляції своїх емоційних проявів.

Шкала схильності до деліквентної поведінки: високий рівень схильності до деліквентної поведінки (правопорушень) показали 16% підлітків, середній рівень – 52%, низький рівень – 32%. Це вказує на потенційні ризики, пов'язані з порушенням законів і правових норм, особливо серед групи з високим рівнем.

Отримані результати підтверджують, що підлітки демонструють різні рівні схильності до девіантної поведінки, при цьому найвищі показники спостерігаються за шкалами схильності до подолання норм і правил, адиктивної поведінки, а також вольового контролю емоційних реакцій.

Результати за методикою Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків (В. Д. Менделевич) [65, с. 154-164] дозволили виявити ступінь ризику

формування залежної поведінки серед підлітків, що взяли участь у дослідженні. Для кращого представлення була зроблена секторна діаграма. (Див. Рис. 2.5)

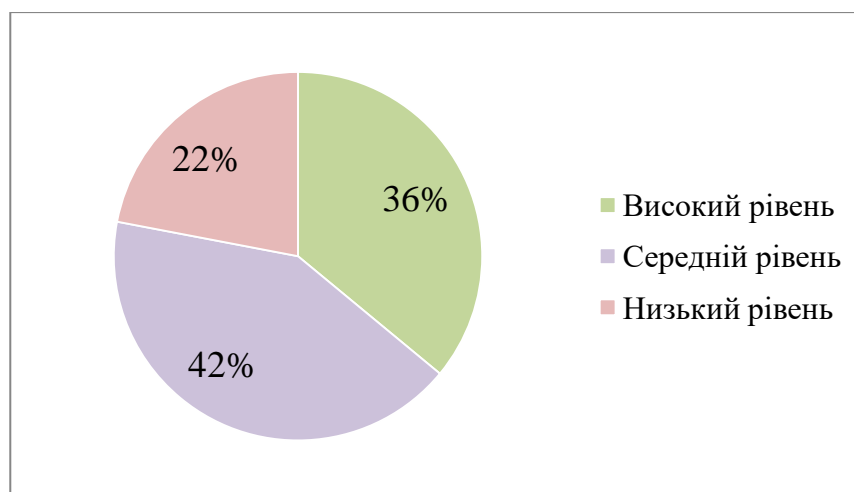

Рис. 2.5. Відсотковий розподіл рівнів залежної поведінки підлітків.

Високий рівень схильності до залежної поведінки властивий для 36% опитаних респондентів. Це свідчить про те, що значна частина підлітків перебуває у зоні ризику формування залежностей, таких як вживання психоактивних речовин, азартні ігри, комп'ютерні ігри та інші види залежної поведінки. Така тенденція може бути пов'язана із особливостями підліткового віку, де пошук нових вражень та вразливість до соціальних впливів є досить високими.

У 42% досліджуваних підлітків виявлено середній рівень схильності до залежної поведінки, що вказує на потенційну зацікавленість ризикованими активностями. Досліджувані хоч і не мають яскраво виражених проявів залежної поведінки, але можуть виявляти інтерес до ризикованої діяльності, особливо під впливом однолітків чи за відсутності належної підтримки з боку сім'ї та соціального оточення.

Низький рівень схильності до залежної поведінки продемонстрували 22% учасників дослідження, що свідчить про наявність певної стійкості до потенційно небезпечної поведінки в підлітковому віці.

Результати проведеного дослідження свідчать про наявність різних форм агресії та схильностей до девіантної поведінки серед підлітків, а також їх

психологічних особливостей, що мають важливе значення для розуміння емоційного здоров'я молоді в умовах сучасних викликів, таких як війна.

Відзначено, що вербальна агресія є найбільш поширеною формою вираження агресії, що свідчить про комунікативні труднощі в конфліктах. Фізична агресія також має значний рівень, що може свідчити про захисні реакції підлітків у стресових ситуаціях. Наявність високих показників негативізму, підозрливості та образи вказує на емоційну напругу, з якою молодь стикається у міжособистісних стосунках.

Дослідження самооцінки підлітків виявило, що більшість з них має середній рівень самооцінки, що свідчить про процес формування особистості, але також є група з низьким рівнем, що вказує на потенційні ризики для їх психоемоційного стану. Високий рівень тривожності, зокрема, підкреслює вплив війни на емоційне здоров'я підлітків, вимагаючи заходів для психологічної підтримки.

Аналіз схильності до девіантної поведінки виявив різні рівні ризику серед респондентів, зокрема, високий рівень схильності до порушення соціальних норм і адиктивної поведінки. Це свідчить про потребу в профілактичних програмах, які б підтримували підлітків у період їхнього розвитку, сприяли емоційній стійкості та соціальному прийняттю.

Отримані дані підтверджують важливість комплексного підходу до роботи з підлітками, включаючи підтримку з боку сім'ї та школи, щоб запобігти проявам девіантної поведінки та сприяти формуванню здорової особистості.

2.3 Математично-статистична обробка результатів дослідження

При здійсненні аналізу взаємозв'язку між психологічними змінними, що впливають на девіантну поведінку підлітків, ми обрали коефіцієнт кореляції Спірмена. Цей метод є надзвичайно корисним для вивчення рангових взаємозв'язків між змінними, особливо в тих випадках, коли дані не

відповідають припущенням про нормальний розподіл або мають ненормальні шкали вимірювання.

Кореляційний аналіз було проведено з метою всебічного дослідження взаємозв'язків між різними психологічними змінними, які можуть впливати на девіантну поведінку підлітків. Зокрема, ми зосередилися на вивченні агресії, самооцінки, рівня тривожності, схильності до девіантної поведінки та залежної поведінки (Див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Кореляційний аналіз між змінними

	Агресія	Самооцінка	Тривожність	Девіантна поведінка	Залежна поведінка
Агресія	1	-0,30	0,45	0,68	-0,21
Самооцінка	-0,30	1	-0,57	-0,33	-0,29
Тривожність	0,45	-0,57	1	0,49	0,53
Девіантна поведінка	0,68	-0,33	0,34	1	0,49
Залежна поведінка	-0,21	-0,29	0,53	0,49	1

На основі кореляційного аналізу за критерієм Спірмена було встановлено кілька значущих взаємозв'язків між психологічними особливостями підлітків та їхньою поведінкою.

1. Агресія і девіантна поведінка: спостерігається сильний позитивний зв'язок між агресивними тенденціями підлітків і схильністю до девіантної поведінки ($r = 0,68$; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що підвищений рівень агресії може бути індикатором схильності до порушення соціальних норм.

Агресивність у цьому контексті може виступати як фактор, що підштовхує до антисоціальної поведінки, сприяючи більшій конфліктності та імпульсивності.

2. Агресія і залежна поведінка: кореляція між агресією та залежною поведінкою є незначною і негативною ($r = -0,21$; $p > 0,05$), що не є статистично значущим. Це означає, що агресія та залежність у підлітків не мають сильного взаємозв'язку, і агресивні підлітки не мають схильності до залежної поведінки.

3. Тривожність і самооцінка: виявлено помірний негативний зв'язок між рівнем тривожності і самооцінкою підлітків ($r = -0,57$; $p < 0,05$), що свідчить про тенденцію до зниження самооцінки у підлітків із підвищеним рівнем тривожності. Це може вказувати на залежність самосприйняття від рівня емоційного дискомфорту: підлітки з високою тривожністю можуть сприймати себе менш впевненими і більш уразливими.

4. Тривожність і залежна поведінка: існує помірний позитивний зв'язок між тривожністю та схильністю до залежної поведінки ($r = 0,53$; $p < 0,05$). Це може свідчити про те, що підлітки з підвищеною тривожністю часто демонструють поведінку, що вказує на залежність від зовнішніх стимулів або підтримки, можливо, через невпевненість та схильність уникати самостійних дій.

5. Девіантна поведінка і самооцінка: кореляційний аналіз показав слабкий негативний зв'язок між схильністю до девіантної поведінки та рівнем самооцінки ($r = -0,33$; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що підлітки, які недостатньо позитивно сприймають себе, можуть частіше порушувати соціальні норми як спосіб самоствердження.

6. Залежна поведінка і самооцінка: взаємозв'язок між залежною поведінкою та самооцінкою був слабким і негативним ($r = -0,29$; $p > 0,05$), що не є статистично значущим у вибірці. Однак цей зв'язок може вказувати на тенденцію підлітків із залежними рисами до зниження самооцінки, що може бути спричинено необхідністю підтримки чи схильністю до підпорядкованості.

7. Агресія і самооцінка: між агресивними проявами та рівнем самооцінки виявлено слабкий негативний зв'язок ($r = -0,30$; $p > 0,05$), що не є статистично

значущим, але свідчить про тенденцію до зниження самооцінки у підлітків із підвищеною агресивністю. Це означає, що підлітки з агресивними тенденціями можуть мати дещо знижену самооцінку, але цей зв'язок не є сильним.

8. Агресія і тривожність: існує помірний позитивний зв'язок між рівнем агресії та тривожністю ($r = 0,45$; $p < 0,05$), що може вказувати на те, що тривожність може супроводжувати агресивні прояви в поведінці підлітків. Це може вказувати на потенційну емоційну нестабільність як фактор, де тривожність підсилює агресивні тенденції як спосіб вираження внутрішньої напруги.

9. Тривожність і девіантна поведінка: виявлено слабкий позитивний зв'язок між тривожністю і девіантною поведінкою ($r = 0,34$; $p < 0,05$), що може вказувати на те, що підлітки з підвищеною тривожністю мають певну схильність до девіантної поведінки. Це може пояснюватися спробою компенсувати внутрішню напругу через ризиковану або соціально неприйнятну поведінку.

10. Девіантна поведінка і залежна поведінка: спостерігається помірний позитивний зв'язок між схильністю до девіантної та залежної поведінки ($r = 0,49$; $p < 0,05$), що вказує на тенденцію підлітків, які демонструють девіантну поведінку, до розвитку залежних форм поведінки. Це може свідчити про недостатній рівень самоконтролю або сильну потребу в зовнішніх стимулах серед цих підлітків.

Результати кореляційного аналізу виявили кілька значущих взаємозв'язків між психологічними характеристиками підлітків та їхньою поведінкою. Найсильніші позитивні кореляції (агресія-девіантна поведінка, тривожність-залежна поведінка) вказують на вплив емоційних характеристик на поведінкові прояви. Агресія має виражений позитивний зв'язок із девіантною поведінкою, що свідчить про її вплив на схильність до порушення соціальних норм серед підлітків. Кореляційні зв'язки між тривожністю і залежною поведінкою вказують на те, що підлітки з високим рівнем тривожності можуть бути більш схильні до залежних форм поведінки.

Додатково слабкі та помірні зв'язки між іншими показниками (наприклад, самооцінкою, агресією та тривожністю) підкреслюють важливість комплексного підходу в дослідженні психологічних особливостей підлітків.

Виявлені кореляції дозволяють зробити висновок, що емоційний стан, рівень самооцінки та агресивність можуть впливати на поведінкові прояви в підлітковому віці. Таким чином, раннє виявлення і корекція агресивних або тривожних тенденцій може стати ефективним інструментом для попередження девіантної та залежної поведінки.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

У першому розділі магістерської роботи здійснено теоретичне дослідження характеристик девіантної поведінки в підлітковому віці. Проаналізовано різні підходи до трактування цього явища, які охоплюють біологічні, психологічні та соціальні аспекти. Девіантна поведінка визначається як порушення суспільних і моральних стандартів, при цьому вона може мати як негативний, так і позитивний характер.

Розділ окреслює внесок ключових учених у дослідження девіацій, зокрема Е. Дюркгейма, Р. Мертона, І. Гоффмана, а також підходи сучасних дослідників до вивчення соціальних, психологічних і біологічних чинників девіантної поведінки. Дюркгейм і Мертон відзначають важливість розуміння аномії та соціального тиску як основних причин девіацій, тоді як психологічні підходи пояснюють відхилення через конфлікти між особистісними потребами та соціальними вимогами.

Загалом, девіантна поведінка у підлітків розглядається як результат складної взаємодії соціальних, психологічних і біологічних факторів. Розуміння причин девіантної поведінки є важливим для розробки ефективних програм профілактики та корекції, які можуть підтримувати підлітків у період їх соціального та особистісного становлення.

У розділі 2 магістерської роботи проведено емпіричне дослідження психологічних характеристик, що впливають на схильність підлітків до девіантної поведінки. Дослідження охоплювало теоретичний, практичний та аналітичний частини. На першому етапі було визначено понятійний апарат та підібрано відповідні методики. Другий етап полягав у застосуванні обраних методик для діагностики психологічних особливостей підлітків, зокрема, аналізу проявів агресії, тривожності, самооцінки та схильності до девіантної та залежної поведінки. Останній етап включав обробку та аналіз отриманих даних із застосуванням методів математичної статистики.

У дослідженні взяли участь 94 підлітки, серед яких застосовано методики діагностики агресії (Басса-Дарки), тривожності (Тейлора), самооцінки

(Морено), схильності до девіантної поведінки (О. Орел) та залежної поведінки (В. Д. Менделевич). Результати показали, що підлітки мають різні рівні схильності до девіантної поведінки, які значною мірою залежать від емоційної нестабільності, рівня агресії, самооцінки та тривожності.

Аналіз отриманих даних виявив, що найбільш поширеною формою агресії серед підлітків є вербальна, що підтверджує наявність у них труднощів у конструктивному вирішенні конфліктів. Також значна частина підлітків демонструє середній та високий рівні фізичної агресії, негативізму та роздратування, що вказує на схильність до конфліктності та емоційної напруженості. Рівень самооцінки у більшості підлітків середній, що свідчить про нестабільність у формуванні особистісної ідентичності, однак є частина підлітків із низькою самооцінкою, що підвищує ризики для їхнього психічного здоров'я. Крім того, високий рівень тривожності у значній кількості підлітків може бути наслідком соціальних і особистісних викликів, з якими вони стикаються, і потребує додаткової психологічної підтримки.

Кореляційний аналіз показав значущі зв'язки між агресією, тривожністю, самооцінкою і девіантною поведінкою підлітків. Зокрема, агресія позитивно корелює з девіантною поведінкою, що свідчить про її роль як одного з чинників порушення соціальних норм. Тривожність, своєю чергою, має значний вплив на схильність до залежної поведінки, вказуючи на можливий ескапізм у підлітковому віці. Зниження самооцінки корелює з підвищеною схильністю до девіантних установок, що свідчить про потребу у формуванні здорової самооцінки як профілактичного заходу.

Результати підтверджують, що ефективна профілактика девіантної поведінки має ґрунтуватися на комплексному підході, який включає корекцію емоційної нестабільності, підтримку в розвитку адекватної самооцінки та зміцнення соціальних навичок підлітків. Отримані дані також вказують на необхідність психологічної підтримки для підлітків із високим рівнем тривожності, особливо в умовах сучасних викликів, для запобігання проявам залежної та девіантної поведінки.

Ось кілька рекомендацій для батьків щодо роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки:

1. Створення підтримувального середовища. Важливо забезпечити дитині емоційну підтримку, вислуховувати її та проявляти інтерес до її проблем. Відчуття підтримки вдома знижує ризики девіантної поведінки.

2. Дотримання балансу між контролем та довірою. Необхідно надавати підлітку більше свободи для прийняття власних рішень, але при цьому залишатись уважними до того, що його турбує. Довіра сприяє зміцненню стосунків і дозволяє вчасно помітити тривожні сигнали.

3. Формування здорової самооцінки. Варто заохочувати позитивне самосприйняття дитини, акцентуючи на її досягненнях, а не лише на невдачах. Підтримувати виявлення та розвиток сильних сторін підлітка.

4. Вирішення конфліктів конструктивно. Потрібно демонструвати позитивні приклади вирішення конфліктів, не вдаючись до агресії. Підлітки, які бачать здорові комунікаційні стратегії в сім'ї, менш схильні до агресивної поведінки.

5. Підтримка соціальних навичок. Слід заохочувати спілкування підлітка з однолітками, залучати його до колективних заходів та гуртків, щоб допомогти йому розвивати навички комунікації та знижувати соціальну тривожність.

Рекомендації для вчителів:

1. Створення сприятливого середовища в класі. Підтримка толерантного та доброзичливого клімату знижує конфлікти та стрес, що може бути тригером для девіантної поведінки.

2. Індивідуальний підхід. Варто приділяти увагу учням, які мають низьку самооцінку чи високий рівень тривожності. Уникайте порівнянь з іншими, надавайте індивідуальні завдання, які дозволяють підліткам відчувати успіх.

3. Спільні заходи з психологом. Взаємодія з шкільним психологом допомагає визначати учнів, які потребують особливої уваги, а також розробляти заходи профілактики девіантної поведінки, зокрема тренінги з контролю агресії та зниження тривожності.

4. Розвиток соціально-позитивних навичок. Потрібно організувати групові завдання та активності, які сприятимуть формуванню співпраці, комунікативних навичок і толерантного ставлення до інших.

5. Залучення батьків. Співпраця з батьками для своєчасного обговорення труднощів підлітків може допомогти швидше реагувати на прояви девіантної поведінки та вибудувати комплексний підхід до її подолання.

Дотримуючись цих рекомендацій, батьки та вчителі можуть спільно сприяти позитивному розвитку підлітка, підтримувати його в складні моменти та створювати умови для запобігання девіантній поведінці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абдюкова Н. В. Психологія підліткового віку: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 284 с.
2. Алексєєнко Т. Ф., Артемова Л. В., Баглаєва Н. І. Педагогічний словник для молодих батьків. Київ: ДЦССМ. 2002. 348 с.
3. Андрусишин, Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2022, с. 13-19.
4. Бардашевська М.Ю., Лосієвська О.Г. Девіантна поведінка особистості. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі: матер. Третьої (III) Всеукр. науково-практ. конф.*, м. Запоріжжя, 2021. С. 214–217.
5. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. А. Ю. Барліт, О. О. Барліт. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. с. 44–46.
6. Бондаренко, Л., Ламаш. І. Специфічно підліткові типи порушеної поведінки. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.)*, с. 84–88.
7. Боротюк М., Кульчицька А. Психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка: теоретичний аналіз проблеми. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024. С. 30-32
8. Боротюк М., Кульчицька Анна. Особливості прояву деструктивної поведінки у школярів різного віку. *Психогенеза особистості: норма і девіація : збірник наукових статей і тез.* Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024 С. 11-16
9. Бохонкова, Ю. О.; Осипенко, А. В.. Девіантна поведінка підлітків. *Editorial board*, 2021, 516 с.
10. Вагнер, М. К. Проблема виникнення девіацій в підлітковому віці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Психологія*, 2013, с. 44-50.

11. Василюк А. В. Педагогічний словник-лексикон. Василюк А. І. Ніжин: Державний університет ім. М. Гоголя, 2004. 154 с.
12. Васянович, Г. П.; Логвиненко, В. М.. Сучасні технології соціальної роботи з особами схильними до девіантної поведінки. 2024. с. 101-110.
13. Вейланде Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти". Одеса, 2005. – 23 с.
14. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія. 2-ге вид.: Навч. посіб., К.: Центр учбової літератури, 2010. С. 53 – 58.
15. Виштеюнас Г.В. Формування особистості сучасного підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 4. С. 21–22.
16. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.
17. Гарасимів, Т. З. Поняття поведінка” та діяльність” як основа філософії девіантної поведінки. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*, 2015, с. 228-232.
18. Гаркавенко Н.В. Соціальна психологія адиктивної поведінки : Практичні завдання до курсу : навч.-метод. Посібник. Н.В. Гаркавенко, С.І.Собкова. – Чернівці : Чернівецький Нац. у-т, 2019. – 181 с.
19. Гачак-Величко , Л. (2022). Девіантна поведінка неповнолітніх: до питання класифікації чинників. *Академічні візії*, (6-7), 39–44. Режи доступу: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/>
20. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам [пер. з англ. В. Хомика]. Київ : Либідь, 2003. 520 с. 285–287
21. Горошнікова І. Г. Психолого-педагогічні аспекти формування соціально-правової культури учнів загальноосвітньої школи-інтернату. *Актуальні питання сучасної науки: XII Міжнар. наук. інтернет-конф.* Режим доступу:

22. Гошовський Я.О. Психологія девіантної поведінки: посібник. Дрогобич, 2010. 287с.
23. Гошовський, Я. О. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*, 2011, с. 85-85.
24. Гошовська Д., Гошовський Я., Фінів О. Психологічна специфіка підлітків в умовах пенітенціарної депривації. *XIII International scientific-practical conference «Development of modern science: theory, methodology, practice» (march 18-19, 2021, Madrid, Spain)*. с. 192 – 197.
25. Гришина А.В. Роль емоційної спрямованості особистості у процесі професійного самовизначення: теоретичний аспект. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. *Психологічні науки*. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011. № 35 (59). с. 37-42.
26. Денисов, С.; Тимчук, О.. Деякі кримінологічні аспекти теорії аномії. In: *Omul, criminologia, stiinta*. 2023. с. 284-288.
27. Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. О. В. Диса, І. О. Шинкаренко. Дніпро. ДДУВС. 2024. с. 77.
28. Зак А.З. Психологічні особливості рефлексії у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис... канд. психол. наук. Київ, 2006. с. 20.
29. Знаковська Н.М. Проблеми девіантної поведінки в сучасному українському молодіжному середовищі. *Соціологія*. № 6 (110). червень 2014. с. 90-95.
30. Іваницький, О. В. Девіантна поведінка молоді в Україні: чинники виникнення та державні заходи подолання. *Актуальні проблеми державного управління*, 2008, с. 83-90.
31. Іванов В.М. Девіантна поведінка: причини та наслідки. М.В.Іванов. - К.: *Соціально-політичний журнал*, 2008. с. 90.

32. Капська А. Й. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів. Київ: Український державний центр соціальних служб для молоді України, 2000. с. 260
33. Карпенко З. С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості. З. С. Карпенко: [зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія]. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 1996. – № 4. 2. – с. 42–48.
34. Кацан, К. А.. Девіантна поведінка в молодіжному середовищі сучасної України. Національний авіаційний університет. 2022. с. 74
35. Кікалішвілі, М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*, 2011, с. 109-122.
36. Кікалішвілі, М. В. Психологічні теорії девіантної поведінки: екзистенційно-гуманістичний підхід. *Multilanguage science journal 2018. № 3 (21)*, 106.
37. Ковальова І. Б., Посохова Я. С. Особливості профілактичної роботи девіантної поведінки в ОВС. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф.* МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України. –Х.:ХНУВС, 2015.166 с.
38. Козубовська І.В. Особливості професійно-педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку. І.В. Козубовська, Г.В. Товканець. — Ужгород : УЖДУ, 1999. – 92 с
39. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості .Г. С. Костюк. за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
40. Коць М. О. Психологічні особливості делінквентної поведінки підлітків. М. О. Коць, І. В. Онопченко. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 2(2). с. 52-57.
41. Кочемировська О. О. Ювенальна юридична психологія: навч. посіб. О. О. Кочемировська, А. А. Гришко. Х.: ХАІ, 2010. Ч.1: Дитина в конфлікті із законом. 2010. с. 36.

42. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. В.В. Кузьменко, О.В. Дуса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2019. 68 с.
43. Кульчицька А. В. Федотова, Т. В. Соціально-психологічні аспекти формування харчової поведінки в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*, 2019, с. 178-191.
44. Лис М.; Кульчицька, А. В.. Психологічні особливості прояву девіантної поведінки особистості в підлітковому віці. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (13 трав. 2019 р.)*. Луцьк : ПП Іванюк В. П. 2019. с. 86-88.
45. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
46. Лютинська, А. В. Психологічні особливості підлітків, схильних до девіантних форм поведінки : дипломна робота бакалавра. Одеса, 2018. 72 с.
47. Макаренко, О. М.; Андрейчева, А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, 2015, с. 61-64.
48. Макаренко Н. М. Девіантна поведінка у підлітковому віці як результат впливу тривалого дистанційного спілкування. In: *The 8 th International scientific and practical conference «Global science: prospects and innovations»(March 28-30, 2024) Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2024. 438 p. 2024. с. 270.*
49. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
50. Малькова, М. О. Ретроспективний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2013, с. 53-58.
51. Мащенко В. Моніторинг індивідуального розвитку особистості підлітка. В. Мащенко. Психолог. – 2003. – № 28. – С. 11 – 15

52. Мігалуш, А. О.; Волик, Ю. О.; Вплив соціуму на девіантну поведінку дітей та молоді. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 3(7) 2010 с. 90-95
53. Можайкіна, О. С.; Бондаренко, А. Р. Шляхи подолання ризикованої (девіантної) поведінки в підлітків. *Ways of overcoming risky (deviant) behavior in adolescents. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2017, с. 113.
54. Мудрак, І.; Кордунова, Н.. Психологічна діагностика та корекція схильності до девіантної поведінки дітей підліткового віку. *Психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності*, 2004, с. 120.
55. Муллер, Д. Є. Заняття спортом як засіб психологічної корекції девіантної поведінки підлітків: кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. 76 с.
56. Немченко Г. С. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. – Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток, ЛТД», 2008. – 262 с.
57. Роговенко О, М.; Семижон, А. Проблема аномії в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2019, с. 67-76.
58. Романенко, О. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. *Юридична психологія*, 2021, с. 7-13.
59. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій. Полтава: ПНТУ., 2016. 110 с.
60. Сергєєнкова О.П. Дослідження емоційної сфери у юнацькому віці. Київ, 2018. с. 243-247
61. Скрипченко О В., Волинська З. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. Посіб. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
62. Солод, Є. Є. Прояви девіантної поведінки в міжособистісних відносинах в онлайн-середовищі підлітків. *Actual problems of practical psychology*, 2024, с. 317.

63. Фарафонова Т.В. Погляди зарубіжних учених на проблему відхилень у поведінці неповнолітніх. *Науковий віник Ужгородського державного університету. Педагогіка. Соціальна робота*. 1999. Вип. 2. с. 111–114.
64. Федорченко, Т. Є. Соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць/Ін-т проблем виховання АПН України*, 2011, с. 226-237.
65. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. О. Л. Христюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – 192 с.
66. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 28. с. 627-637.
67. Чала О.А. Сутність та детермінанти деструктивної конфліктності особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова; серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. пр. [редкол.: С. Максименко та інш.]*. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. № 26 (50). ч. 1. с. 399–402.
68. Шевченко, А. Теоретичні підходи до вивчення феномену девіантної поведінки. *Освіта і наука*, 2021. №1. с. 45-52.
69. Шинкаренко, І. О. Психосоціальні проблеми девіантної поведінки молоді. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2018)* 2018. с. 365-367
70. Bryant C. (Editor-in-Chief) *Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior*. C. Bryant. – Brunner-Routledge, 2001. – Vol. 1. Historical, Conceptual, and Theoretical Issues. – P. 88–92.].
71. Downes D. *Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and RuleBreaking*. D. Downes, P. Rock ; [Third edition]. – Oxford University Press, 1998. – P. VII, 1.

72. Robbins D. Legal and ethical in terminal illness care for patients, families, care-givers, and institutions. In T. Rando (ed.), Loss and anticipatory grief. Lexington, MA: Lexington Books. 1983. P. 215-228
73. https://ukrtextbook.com/vikova-psixologiya-savchin-m-v/vikova_psixologiya_savchin-m-v-pochuttya-doroslosti-u-pidlitkovomu-vici.html
74. <http://www.psychologytoday.com>.
75. <https://vseosvita.ua/test/metodyka-vasha-samootsinka-1456397.html>

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностика показників та форм агресії Басса-Дарки

Інструкція

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які ви маєте дати відповідь «Так» чи «Ні».

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншому.
2. Іноді брешу про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по доброму, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди одержую те, що належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінки друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болісні каяття совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, що ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згодний з людьми.
16. Іноді до мене приходять думки, від яких мені соромно.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди дію йому всупереч.
21. Мене трохи засмучує моя доля.

22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, які ухиляються від роботи, мають відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою родину, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною посміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене гнітить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, що постійно дратують вас, заслуговують на те, щоб їх «клацнули» по носі.
34. Я ніколи не буваю похмурий від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось виводить мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене глузують.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до «сильного» висловлювання.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти «чужинцям».
46. Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого-небудь.

49. З дитинства я ніколи не виявляв вибухів гніву.
50. Я часто почуваюся як порохова бочка, що готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злим, що брав річ, яка потрапила мені під руку, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки від злості.
61. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що с гукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий щодо людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, що здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюся через дріб'язки.
70. Мені рідко приходить на думку, що люди намагаються розлютити чи образити мене.

71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці я часто підвищую голос.

74. Я намагаюся зазвичай ховати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка та інтерпретація.

Індекси різних форм агресивних і ворожих реакцій визначаються підсумовуванням отриманих відповідей.

Ключ

Фізична агресія:

відповідь «Так»: 1, 25, 41, 48, 55, 62, 68;

відповідь «Ні»: 9, 17.

Непряма агресія:

відповідь «Так»: 2, 10, 18, 34, 56, 63;

відповідь «Ні»: 26, 49.

Роздратування:

відповідь «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;

відповідь «Ні»: 11, 35, 69.

Негативізм:

відповідь «Так»: 4, 12, 20, 28;

відповідь «Ні»: 36.

Образа:

відповідь «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

відповідь «Ні» - .

Підозрілість:

відповідь «Так»: 6, 14, 22, 38, 45, 52, 59;

відповідь «Ні»: 65, 70.

Вербальна агресія:

відповідь «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;

відповідь «Ні»: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини:

відповідь «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

відповідь «Ні»: -.

Індекс ворожості містить у собі 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) містить у собі такі шкали 1,3,7.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 плюс мінус 4, а ворожості - 6,5-7 плюс мінус 3.

Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.

Непряма агресія - агресія, що обхідним шляхом спрямована на іншу особу (злісні плітки, жарти) та агресія ні на кого не спрямована (зриви люті, лемент, тупання ногами, биття кулаками по столу).

Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому роздратуванні (запальність, брутальність).

Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.

Образа - заздрість і ненависть до оточення за дійсні і вигадані дії.

Підозрілість - виявляється в діапазоні від недовіри й обережності щодо людей до переконання в тому, що інші люди мають намір нанести шкоду.

Вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (проклинання, погрози).

Почуття провини - виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, яка вчиняє зло.

Методика «Шкала самооцінки»

Мета: виявити рівень самооцінки особистості.

Необхідний матеріал: тест-опитувальник, бланк відповідей, ручка.

Хід проведення: Досліджуваному пропонується тест-опитувальник, який містить 32 твердження, з приводу яких можливі 5 варіантів відповідей, кожен із яких кодується балами за схемою: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Інструкція: «Уважно прочитайте речення-судження і висловіть у чотирьохбальній системі своє ставлення до них. При цьому бали повинні означати: « Я думаю про це: «дуже часто», «часто», «іноколи», «зрідка», «ніколи». У бланку відповідей у відповідну графу праворуч поставте знак «+» (плюс).

Опитувальник (бланк відповідей)

Речення-судження	Я думаю про це:				
	Дуже часто	Часто	Іноколи	Зрідка	Ніколи
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене					
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за роботу					
3. Я хвилююсь за своє майбутнє					
4. Багато з моїх знайомих мене ненавидять					
5. Я меншою мірою ініціативний, ніж інші					
6. Я переживаю за свій психічний стан					

7. Я побоююсь видаватися нерозумним					
8. Зовнішній вигляд інших куди кращий за мій					
9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми					
10. Я часто припускаюся помилок					
11. Шкода, що я не вмію говорити належним чином з людьми					
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі					
13. Мені хотілося б, щоб мої дії схвалювались іншими частіше					
14. Я надто сором'язливий					
15. Я проживаю життя марно, моє життя некорисне					
16. Багато з моїх знайомих невірної думки про мене					
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками					
18. Люди очікують від мене надто багато					
19. Оточуючі не особливо цікавляться моїми досягненнями					
20. Я легко збентежуюся					
21. Я відчуваю, що багато людей мене не розуміють					

22. Я не почуваю себе в безпеці					
23. Я часто без підстав хвилююся					
24. Я почуваю себе ніяково, коли вхожу в кімнату, де вже сидять люди					
25. Я почуваю себе скутим					
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною					
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я					
28. Мені здається, що зі мною повинна статися якась неприємність					
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене					
30. Шкода, що я не такий комунікабельний, товариський					
31. У суперечках я висловлююсь тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті					
32. Я думаю про те, чого чекає від мене громадськість					

Обробка та аналіз результатів: Кожній відповіді досліджуваного приписується певна сума балів відповідно до шкали: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів. Для того щоб визначити рівень самооцінки, необхідно додати бали кожного із 32 суджень.

Інтерпретація результатів:

Сума балів від 0 до 43 засвідчує високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, виявляється не обтяженою «комплексом неповноцінності».

Особистість адекватно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях. Характеризує впевнену у своїх діях людину.

Сума балів від 43 до 86 вказує на середній рівень самооцінки, за якого людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу старається пристосуватися до думки інших.

Сума балів від 86 до 128 вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, сумнівається у правильності своїх дій, старається завжди рахуватися з думкою інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

Методика визначення рівня тривожності (Шкала Дж. Тейлора)

Інструкція: «Прочитайте уважно кожне з 60-ти запропонованих тверджень, які вимагають однозначних відповідей («так» або «ні»). У реєстраційному банку, у клітинці, відповідній номеру твердження, поставте знак «+» (так), якщо згодні, або «-» (ні), якщо не згодні. Відповідайте швидко, довго не замислюйтесь».

Текст опитувальника

1. Я можу довго працювати не втомлюючись.
2. Я завжди виконую свої обіцянки, не зважаючи на те, зручно мені це чи ні.
3. Зазвичай руки й ноги в мене теплі.
4. У мене рідко болить голова.
5. Я впевнений у своїх силах.
6. Очікування мене нервує.
7. Часом мені здається, що я ні на що не здатний.
8. Зазвичай я відчуваю себе цілком щасливим.
9. Я не можу зосередитися на чомусь одному.
10. У дитинстві я завжди негайно й покірливо виконував все те, що мені доручали.
11. Раз на місяць або частіше в мене буває розлад шлунка.
12. Я часто ловлю себе на тому, що мене щось тривожить.
13. Я думаю, що я не більше нервовий, ніж більшість людей.
14. Я не надто сором'язливий.
15. Життя для мене майже завжди пов'язане з великим напруженням.
16. Іноді буває, що я говорю про речі, в яких не розбираюся.
17. Я червонію не частіше, ніж інші.
18. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
19. Я рідко помічаю в себе серцебиття або задишку.

20. Не всі люди, яких я знаю, мені подобаються.
21. Я не можу заснути, якщо мене щось тривожить.
22. Зазвичай я спокійний і мене нелегко засмутити.
23. Мене часто мучать нічні кошмари.
24. Я схильний все сприймати надто серйозно.
25. Коли я нервую, в мене посилюється п'їтливість.
26. У мене неспокійний і переривчастий сон.
27. В іграх я волю скоріше вигравати, ніж програвати.
28. Я більш чутливий, ніж більшість інших людей.
29. Буває, що нескромні жарти та гостроти викликають у мене сміх.
30. Я хотів би бути так само задоволений своїм життям, як, мабуть, задоволені інші.
31. Мій шлунок сильно турбує мене.
32. Я постійно заклопотаний своїми матеріальними та службовими справами.
33. Я насторожено ставлюся до деяких людей, хоча знаю, що вони не можуть заподіяти мені шкоди.
34. Мені часом здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, яких мені не подолати.
35. Я легко ніяковію.
36. Часом я стаю настільки збудженим, що це заважає мені заснути.
37. Я вважаю за краще ухилятися від конфліктів і скрутних ситуацій.
38. У мене бувають напади нудоти та блювоти.
39. Я ніколи не спізнювався на побачення або роботу.
40. Часом я відчуваю, що від мене немає ніякої користі.
41. Іноді мені хочеться вилаятися.
42. Майже завжди я відчуваю тривогу у зв'язку з чим-небудь або з ким-небудь.
43. Мене турбують можливі невдачі.
44. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.

45. Мене нерідко охоплює відчай.
46. Я – людина нервова і легко збуджувана.
47. Я часто помічаю, що мої руки тремтять, коли я намагаюся що-небудь зробити.
48. Я майже завжди відчуваю відчуття голоду.
49. Мені не вистачає впевненості в собі.
50. Я легко пітнію навіть у прохолодні дні.
51. Я часто мрію про такі речі, про які краще нікому не розповідати.
52. У мене дуже рідко болить живіт.
53. Я вважаю, що мені дуже важко зосередитися на який-небудь задачі або роботі.
54. У мене бувають періоди такого сильного занепокоєння, що я не можу довго всидіти на одному місці.
55. Я завжди відповідаю на листи відразу ж після прочитання.
56. Я легко засмучуюсь.
57. Практично я ніколи не червонію.
58. У мене набагато менше різних побоювань і страхів, ніж у моїх друзів і знайомих.
59. Буває, що я відкладаю на завтра те, що слід зробити сьогодні.
60. Зазвичай я працюю з великою напругою.

«Ключ»

В 1 бал оцінюються відповіді «так» до висловлювань 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 60

і відповіді «ні» до висловлювань 1, 3, 4, 5, 8, 14, 17, 19, 22, 39, 43, 52, 57, 58.

Неправдивими вважаються відповіді «так» до висловлювань 2, 10, 55 і «ні» до висловлювань 16, 20, 27, 29, 41, 51, 59.

Інтерпретація результатів

Сумарна оцінка: 40-50 балів розглядаються як показник дуже високого рівня тривоги;

25-39 балів свідчать про високий рівень тривоги;

16-24 бала – про середній рівень (з тенденцією до високого);

5-15 балів – про середній рівень (з тенденцією до низького);

0-4 бала – про низький рівень тривоги.

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел)

Інструкція до тесту

Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішите чи вірно дане твердження по відношенню до вас.

- Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, відповідним твердженням, в квадратик поставте цифру «1».
- Якщо воно невірно, то поставте цифру «0»
- Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає вашу думку.

Варіант для хлопців

П.І.Б.

Група № _____ Вік (загальна кількість років) _____

1. Я віддаю перевагу одягу неяскравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в будь-яких бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає «маминим синочком» і нічого не може добитися в житті.
6. Я би взявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи надутий.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.

11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я волів би роботу, пов'язану зі змінами та подорожами.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі, які впливають на психіку речовини - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайок.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я, зазвичай, зберігаю спокій.
20. Мені, зазвичай, ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.

34. Мають рацію люди, які в житті йдуть з прислів'ям: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапив у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково приймав в них участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився в давні часи, то став би шляхетним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Іноді я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то готовий висловити йому все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.

56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.
66. Я зміг би своєю рукою стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коду я був таким злим, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразами - це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнавався на уроки.

80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь вдарити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися вживання спиртних напоїв.
96. Я б міг на спір залізти на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50

51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

Варіант для дівчат

П.І.Б.

Група № _____ Вік (загальна кількість років) _____

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішою моді чи навіть випереджати її.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинна зробити сьогодні.
3. Якби була така можливість, то я б із задоволенням пішла служити в армію.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Щоб домогтися свого, дівчина іноді може і побитися.
6. Я б взялася за небезпечну для здоров'я роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Я іноді люблю трохи попліткувати.
9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.
10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратують людей старшого покоління.
11. Тільки дурні й боязкі люди виконують усі правила і закони.
12. Я вважала за краще б роботу, пов'язану зі змінами та подорожами, навіть якщо вона небезпечна для життя.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі і впливають на психіку речовини - це нормально.

15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся нікого не ляяти.
16. Я з задоволенням дивлюся бойовики.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинна помститися.
18. Людина повинна мати право випивати, скільки вона хоче і де він хоче.
19. Якщо моя подруга спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені часто буває важко зробити роботу до точно визначеного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо чого-небудь сильно хочеш.
23. Бувало, що я не слухалася батьків.
24. В автомобілі я більше ціную безпеку, ніж швидкість.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися карате або схожим видом спорту.
26. Мені б сподобалася робота офіціантки в ресторані.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди плачу за проїзд в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Чи буває, що мені так і хочеться вилятися.
34. Мають рацію люди, які в житті йдуть прислів'я: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляла в неприємну історію після вживання спиртних напоїв.
36. Я часто не можу змусити себе продовжувати будь-яке заняття після прикрої невдачі.
37. Багато заборони у сфері сексу старомодні і їх можна відкинути.

38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народилася в давні часи, то стала б благородної розбійницею.
42. Домагатися перемоги в суперечці потрібно за всяку ціну.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випила.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в фільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Буває я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити йому все, що про нього думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальниці хижих звірів.
52. Мені подобається відчувати швидкість при швидкій їзді на автомобілі і мотоциклі.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Чи буває, що я з цікавістю слухаю непристойний, але смішний анекдот.
55. Мені подобається іноді бентежити і ставити в незручне становище оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про криваві злочини або про катастрофи.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.

61. Я вважаю цілком нормальним, якщо дівчина курить.
62. Мені подобається стан, які настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розуміла, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Деякі люди побоюються мене.
66. Я б хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання ..
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Якби могла, то із задоволенням взяла участь би в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готова першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я настільки розлютилася, що хапала першу-ліпшу під руку річ і ламала її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені б хотілося з цікавості стрибнути з парашутом.
74. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.
75. Щасливі ті, хто вмирають молодими.
76. Я отримую задоволення, коли трохи ризикую.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до лайок - це допустимо.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я спізнювалася на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконувала шкільне домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.

87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратована, що голосно кричу.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробувала яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знала, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.
95. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від будь-якого вживання спиртних напоїв.
96. Я б із задоволенням покотилася б на гірських лижах з крутого схилу.
97. Іноді, якщо хтось завдає мені болю, то це буває навіть приємно.
98. Я б із задоволенням займалася в басейні стрибками з вишки.
99. Мені іноді не хочеться жити.
100. Щоб домогтися успіху в житті, дівчина повинна бути сильною і вміти постояти за себе.
101. По-справжньому поважають тільки тих людей, хто викликає в оточуючих страх.
102. Я люблю дивитися виступи боксерів.
103. Я можу вдарити людину, якщо вирішу, що він серйозно образив мене.
104. Я вважаю, що поступитися в суперечці - це означає показати свою слабкість.
105. Мені подобається готувати, займатися домашнім господарством.
106. Якби я могла прожити життя заново, то я б хотіла стати чоловіком, а не жінкою.
107. В дитинстві мені хотілося стати актрисою чи співачкою.
108. В дитинстві я була завжди байдужа до гри в ляльки.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101	102	103	104	105	106	107	108		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

КЛЮЧ

Кожній відповіді, при збігу з ключем, присвоюється один бал, підраховується первинний сумарний бал.

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді.

Відповіді «так»: 13, 30, 32.

Відповіді «ні»: 2, 4, 8, 21, 23, 33, 38, 47, 54, 79, 83, 87.

2. Шкала схильності до подолання норм і правил.

Відповіді «так»: 11, 22, 34, 41, 44, 50, 53, 59, 80, 88, 91.

Відповіді «ні»: 1, 10, 55, 61, 86, 93.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки.

Відповіді «так»: 14, 18, 22, 26, 27, 31, 34, 35, 43, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 67, 74, 81, 91.

Відповіді «ні»: 95.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (суїцид).

Відповіді «так»: 3, 6, 9, 12, 16, 27, 28, 37, 39, 51, 52, 58, 68, 73, 90, 91, 92, 96, 98.

Відповіді «ні»: 24, 76.

5. Шкала схильності до агресії та насильства.

Відповіді «так»: 3, 5, 16, 17, 25, 37, 42, 45, 48, 49, 51, 65, 66, 70, 71, 72, 77, 82, 89, 94, 97.

Відповіді «ні»: 15, 40, 75, 85.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.

Відповіді «так»: 7, 20, 36, 49, 56, 57, 69, 70, 71, 78, 84, 89, 94.

Відповіді «ні»: 19, 29.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінкоюю.

Відповіді «так»: 18, 26, 31, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 52, 62, 63, 64, 67, 74, 91, 94.

Відповіді «ні»: 55, 61, 86.

**Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків (В. Д.
Менделевич)**

Застосовується з метою виявлення схильності до залежної поведінки.

Інструкція. Досліджуваний повинен, користуючись цієї шкалою, вказати в якій мірі він згідний або не згідний з кожним із тверджень, ставлячи Х у відповідному місці. Можна давати тільки одну відповідь на кожне твердження:

- 1 – абсолютно не згідний (зовсім не так);
- 2 – швидше не згідний (швидше не так);
- 3 – ні те ні інше (і так, і не так);
- 4 – швидше згідний (швидше так);
- 5 – абсолютно згідний (саме так).

№	Твердження	1	2	3	4	5
1	Я схильний розчаруватися в людях					
2	Вірити в прикмети безглуздо					
3	Часто буває, що я ображаюся на батьків або друзів					
4	Часто я спізнююся на навчання (роботу) або на зустріч через непередбачені обставини в дорозі					
5	Оточуючі часто дивують мене своєю поведінкою					
6	Мої батьки часто намагаються поводитися зі мною як з маленькою дитиною					

7	Я люблю планувати свій час до дрібниць і з точністю до хвилин					
---	---	--	--	--	--	--

8	Мені здається, що я відчуваю те, що відбувається навколо гостріше, ніж інші люди					
9	Батьки самі винні в тому, що їх діти починають вживати наркотики («колотися»)					
10	Для мене не існує абсолютних авторитетів					
11	У дитинстві був період, коли я дуже любив що-небудь підраховувати (кількість вікон, сходинок, номери машин)					
12	Якби батьки або інші дорослі більше б говорили з дітьми про шкідливість наркотиків, то мало хто ставав би наркоманом					
13	Мені легше перенести конфлікт, ніж одноманітне розмірене життя					
14	Я вірю в наведення порчі					
15	Перед тим, як що-небудь зробити я прагну передбачити всі небезпеки, які					

	можуть підстерігати мене					
16	Якщо я чимось захоплено зайнятий, то часто навіть не помічаю, що відбувається навколо					
17	Я живу та дію відповідно до приказки: «Сподівайся на краще, але готуйся до гіршого»					
18	Мене нелегко переконати в будь-чому					
19	Мене часто обдурювали (обдурюють)					

20	Невідомість для мене дуже болісна й обтяжлива					
21	Мене дратує, коли на вулиці, в магазині або в транспорті на мене пильно дивляться					
22	Життя малоцікаве, коли в ньому немає небезпек					
23	Я не поважаю тих, хто відколюється від колективу					
24	Деякі люди одним дотиком можуть зцілити хвору людину					
25	Життя повинно бути радісним, інакше					

	немає чого жити					
26	Я добре орієнтуюся в часі й, не дивлячись на години, можу точно сказати, яка зараз година					
27	Якщо я хочу що-небудь зробити, але оточуючі вважають, що цього робити не варто, я готовий відмовитися від своїх намірів					
28	У дитинстві я часто відмовлявся залишатися один					
29	Мені часто буває нудно, коли нічим себе зайняти					
30	У житті треба спробувати все					
31	Я легко можу заснути в будь-який зручний час (і вночі, і вдень)					
32	Після того, як я ходив у ліс за грибами, у мене довго можуть зберігатися спогади про гриби					
33	Я люблю помріяти про те, на що я витрачу можливий майбутній виграш у лотереї, як учиню з обіцяним подарунком					

34	Часто думаю: «Добре б стати дитиною»					
----	--------------------------------------	--	--	--	--	--

35	Мені часто складно знаходити правильні слова для моїх почуттів					
36	Для мене складно позичити знайомому гроші на алкоголь					
37	Я схильний жити, прагнучи не обтяжувати себе роздумами про те, що може відбутися зі мною в майбутньому					
38	Я люблю, коли мені ворожать на картах або по руці					
39	Мені добре вдається копіювати міміку та жести інших людей					
40	Коли мене будять уночі або рано-вранці, то я довго не можу зрозуміти, що відбувається навколо					
41	Музику я люблю гучну, а не тиху					
42	У мене бувають почуття, яким я не можу дати цілком точну оцінку					
43	Людина повинна старатися розуміти свої сни, керуватися ними в житті та переймати з них застереження					
44	Мене складно застати зненацька					
45	Усі відомі мені «чудеса» пояснюються дуже просто: обман і фокуси					

46	Мене вважають наївною людиною, оскільки я часто опиняюся в негативних для себе ситуаціях					
----	--	--	--	--	--	--

47	Наркотики бувають «легкими», і вони не викликають наркоманії					
48	Я іноді відчував, що хтось за допомогою гіпнозу примушував мене здійснювати які-небудь вчинки					
49	Мої знайомі вважають мене романтиком					
50	Я вірю в чудеса					
51	Навіть психічно здорова людина іноді не може відповідати за свої вчинки					
52	Мене часто спантеличує поведінка та вчинки людей, яких я давно знаю					
53	Нікому не можна довіряти – це правильна позиція					
54	Найщасливіший період життя – це молодість					
55	У дитинстві я боявся, що мама може мене покинути, піти з дому і не повернутися					

56	Я схильний ліпше пам'ятати неприємні події, що відбулися зі мною насправді, ніж власні прогнози з приводу можливості таких подій					
57	Я люблю радитися з друзями (або дорослими), як учинити в складній ситуації					
58	Я б погодився пожити мало, але бурхливо					
59	Я б міг через суперечку ввести собі у вену наркотик (героїн)					

60	Часто мене не оцінювали справедливо					
61	Я завжди точно можу сказати, скільки грошей я витратив і скільки у мене залишилося					
62	У дитинстві я довго не міг звикнути до дитячого садку та не хотів туди через це ходити					
63	Своїм друзям або подругам я довіряю повністю і переконаний, що вони мене ніколи не обдурять і не зрадять					
64	Небезпека вживання наркотиків явно перебільшена					
65	У житті все-таки мало яскравих подій					

66	Я не люблю тривалі поїздки в поїзді або на автобусі					
67	Мене дратує брудне скло, тому що весь світ тоді здається брудним і сірим					
68	Коли мені нудно, я звичайно лягаю поспати					
69	Часто батьки (або дорослі) дорікають мені в тому, що я слухаю надмірно гучну музику					
70	Дуже болісно чого-небудь чекати					
71	Я міг би після деяких попередніх пояснень керувати маленьким (спортивним) літаком					
72	Я часто прокидаюся вранці за декілька секунд або хвилин до дзвінка будильника					

73	Якби трапилася пожежа та мені треба було б стрибнути з вікна п'ятого поверху на тент, розгорнений пожежниками, я б не замислюючись зробив це					
74	Мені шкода наївних людей					
75	Мене бентежить, коли люди довго та пильно дивляться мені в очі					
76	Ризикувати всім, наприклад в казино,					

	можуть тільки сильні люди					
77	У тому, що підліток стає наркоманом, винні ті, хто продає наркотики					
78	Я люблю дуже швидку, а не повільну їзду					
79	Я довіряю прогнозам гороскопів і слідую рекомендаціям, що містяться в них					
80	Мене дуже цікавлять лотереї					
81	Прогнозувати майбутнє – даремна справа, оскільки багато що від тебе не залежить					
82	Я здатний із легкістю описувати свої почуття					
83	У мене в житті бували випадки, коли я щось робив, а потім не пам'ятав, що саме					
84	Вважаю, що цікавість – не негативна риса					
85	Буває, що мене лякають люди з гучним голосом					
86	У мене було (є) багато захоплень (інтересів, хобі)					
87	Коли я залишаюся вдома, то мені					

	часто буває ніяково від самотності					
88	Я не вірю в забобони					
89	Мені говорили, що у мене непогані здібності імітувати голоси або звички людей					
90	Є люди, яким я вірю беззастережно					
91	Трапляється, що під час розмови з тим, хто заїкається, я сам починаю говорити плутано, із запинками					
92	Найобтяжливіше в житті – це самотність					
93	Якщо я починаю грати в яку-небудь гру, то мене непросто відірвати від неї					
94	Буває, що я можу зробити на зло навіть те, що мені самому виявиться невігідним					
95	Мене завжди притягала та притягає таємничість, загадковість, містика					
96	Бувало, що я на вулиці погоджувався на гру з «наперсточниками»					
97	Я знаю багато хлопців, хто вживає або вживав наркотики					
98	Я, як правило, ставлю будильник так, щоб не тільки все встигнути зробити до відходу з дому, але і мати декілька					

	хвилин у запасі					
--	-----------------	--	--	--	--	--

99	У своєму житті я часто стикаюся (стикався) з неймовірним збігом несприятливих обставин					
100	Я готовий повністю підкорятися і навіть довірити свою долю, але тільки тому, кого дійсно поважаю					
101	Я люблю ризикувати					
102	Серед моїх знайомих є люди, які володіють талантом переконувати					
103	Мене часто неможливо відірвати від цікавої справи, гри, заняття					
104	Я міг би стрибнути з парашутом					
105	Мені все одно, що про мене думають оточуючі					
106	Мене багато що в житті дивує					
107	Я можу виграти спір у кого завгодно					
108	Я увійшов би разом із приборкувачем у клітку з левами, якби він мені сказав, що це безпечно					
109	Якщо мене про щось просять, мені					

	складно відмовити					
110	Мені легше придумати власні приклади, ніж вивчити напам'ять приклади з підручника					
111	Мені ніколи не буває нудно					
112	Часто я сам від себе не чекаю якогось чинку					
113	У дитинстві у мене деякий час були різноманітні тики або рухи, що повторювалися					
114	Я люблю помріяти					
115	Мене вабить все нове і незвичайне					
116	Зі мною часто бувають «нещасливі випадки» й усілякі пригоди					

Для оцінки схильності до залежної поведінки бали відповідей на прямі та зворотні питання підсумовуються за кожною шкалою окремо.

Для оцінки схильності до залежності підсумовуються бали, отримані за відповіді на такі питання (перший і другий стовпці). Вони ж використовуються для оцінки схильності до наркозалежності. Схильність до алкогольної залежності оцінюється з використанням відповідей на прямі та зворотні питання, наведені відповідно в третьому та четвертому стовпцях.

№ прямих	№ зворотних	№ прямих питань	№ зворотних
----------	-------------	-----------------	-------------

питань	питань		питань
1	2	3	21
3	12	5	29
4	29	14	38
16	30	15	41
19	41	16	44
24	45	17	64
26	53	19	65
48	61	20	67
50	65	24	75
52	67	26	77
54	69	30	81
59	72	43	
76	77	48	
79	78	76	
80	81	79	
89	86	84	
91	112	91	
96	114	95	
97		97	

100		100	
107		107	
108		112	
116		113	
		116	

Інтерпретація

Залежності	Ознаки тенденції	Ознаки підвищеної схильності	Ознаки високої вірогідності
Залежність (наркозалежність)	> 98 балів	> 107 балів	> 116 балів
Алкогольна залежність	> 99 балів	> 105 балів	> 111 балів

Максимальні бали: з наркозалежності – 205, з алкогольної залежності – 175.